

FORSKNING
FÖR SKOLAN

Att välja för framtiden

Skolans stöd genom
vägledning och lärande

Att välja för framtiden

Skolans stöd genom
vägledning och lärande

Skolverket

Beställningsadress:

Skolverkets publikationsservice

Telefon: 08-527 332 00

E-post: publikationsorder@skolverket.se

www.skolverket.se/publikationer

Beställningsnr: 20:1586

ISBN: 978-91-7559-350-0

Grafisk form: AB Typoform

Foto omslag: Getty

Tryck: Elanders Sverige

Upplaga: 10 000 ex

Förord

Barn, unga och vuxna befinner sig i skolan under lång tid, och många återkommer också till perioder av utbildning. Alla elever behöver under sin skoltid utveckla de kunskaper och kompetenser som krävs för att aktivt delta i samhälls- och arbetslivet.

Skolans studie- och yrkesvägledning ska genom undervisning, information och vägledning bidra till att eleverna blir väl förberedda för att kunna fatta återkommande beslut om val av utbildning och inriktning på en arbetsmarknad i ständig utveckling. När lärare och vägledare samarbetar för att stärka kunskaper om arbetslivet och integrerar vägledningsfrågorna i undervisningen blir de en naturlig del, och ett stöd för eleverna att göra framtida val.

Den här kunskapsöversikten har som huvudfokus att genom bästa tillgängliga kunskap öka förståelsen för vikten av en tydlig studie- och yrkesvägledning. Den fokuserar också på vägledningen som en lärande process genom hela utbildningen, hur skolan kan stödja denna samt hur viktig styrning och organisation är för att skapa förutsättningar för en väl fungerade vägledning.

Kunskapsöversikten är framtagen av Malmö universitet genom docent Anders Lovén och professor Jonas Olofsson. Författarna som har skrivit översikten svarar självständigt för innehållet och de slutsatser som dras.

Kjell Hedwall

AVDELNINGSCHEF

Mikaela Zelmerlööw

UNDERVISNINGSRÅD

Innehåll

Inledning – kunskapsöversiktens syfte	7
Studie- och yrkesvägledning – vad handlar det om?	17
Vägledning och lärande – svenska och nordiska erfarenheter	38
Styrning och ledning av vägledningsarbetet	68
Balansgång mellan individens och samhällets behov	88
Utgångspunkter för en kompensatorisk vägledning	101
Framtiden väntar inte	126
Referenser	133

Inledning – kunskapsöversiktens syfte

”Vad ska du bli när du blir stor?” Den frågan har nog de flesta fått höra under sin uppväxt. Frågan har oftast en koppling till utbildning, yrke och arbetsliv, och den signalerar också att det finns en viss frihet för människor när det gäller framtida val. Samma fråga, i något annorlunda ordalag och med mängder av följdfrågor, ställer sig många längre fram i livet – inte minst i samtal med studie- och yrkesvägledare.

Frågan som präglat generationer är ännu mer närvarande i dag. Skälet är en utbildnings- och yrkesvärld som är alltmer svår att överblicka, där behovet av stöd för att kunna förstå och fatta beslut har blivit allt större för allt fler. Skolans roll har därmed blivit alltmer central.

Vägledning när den är som bäst

Studie- och yrkesvägledning i sin bästa form kan ge stora möjligheter att fördjupa elevens självinsikt, självförtroende och motivation. Vägledningen kan ge eleven redskap att identifiera vad hen vill i framtiden, givet en

välgrundad bedömning av de möjligheter som utbildningssystemet och arbetsmarknaden erbjuder. Den väl fungerande vägledningen är i denna mening också en lärandeprocess, där människor utvecklar sina färdigheter i anslutning till väljande och i förbindelse med ökade kunskaper om utbildning och arbetsliv. Nya kunskaper om utbildningsvägar och arbetsliv, bland annat via olika praktiska moment, bidrar till en fördjupad valkompetens samt en ökad förmåga att hantera återkommande val och ställningstaganden.

Figur 1. För att vara rustad för tidens krav på livslångt lärande behöver man också ha motivation och kunna hitta den vid olika brytpunkter i livet. Graden av motivation påverkas av både inre och yttre faktorer. Vissa forskare menar att det är de inre faktorerna människor bör sträva efter.

Alla behövs!

Ofta ser vägledningen inte ut som den beskrivs ovan. Många rektorer känner inte till vilka förväntningar och krav de ska ställa på studie- och yrkesvägledningen, och många efterfrågar tydligare styrdokument. Vägledningens kraft och möjligheter är inte heller alltid tillräckligt känd bland lärare. Samtidigt framträder en tydlig bild av att när rektor och lärare bekantar sig med kunskapsområdet ser de också dess värde. Det kan exempelvis handla om att eleverna får ökad motivation genom att de ser en koppling mellan ett skolämne och arbetslivet.

I många kommuner och skolor finns också exempel som vi hoppas kan ge inspiration till att utveckla vägledningen. Vår uppfattning är att det egentligen inte krävs så mycket arbete, utan snarare mer kunskap, samordning, tydliga strukturer och ett klarare ledningsansvar. Allt det här kan du läsa mer om i denna kunskapsöversikt, och vi hoppas att fler ska öppna ögonen och engagera sig i utvecklingen av en god studie- och yrkesvägledning. Det behövs – inte minst för den ungdomsgeneration som går ut i ett föränderligt arbetsliv.

Det här vill vi med denna kunskapsöversikt

Syftet med denna kunskapsöversikt är att tydliggöra vad studie- och yrkesvägledning är, hur den gestaltar sig och vilka möjligheter och utmaningar den står inför. Avsikten är att den ska bidra med kunskap, inspiration och motivation för att utveckla vägledningen i en riktning som i slutändan gynnar eleverna, skolverksamheten och arbetslivet.

Översikten riktar sig till vägledare, lärare, rektorer och annan personal i skolans värld. Vi kommer att visa att vägledningsarbetet är brett och omfattande och att det innebär ett ansvar för alla grupper i skolan, inte bara studie- och yrkesvägledare. Kort sagt består utmaningarna i att

1. hantera balansen mellan människors framtidsplaner och behoven inom yrken och på arbetsmarknaden
2. motivera och inspirera lärare att i högre grad än i dag ge elever fördjupade kunskaper och insikter om kunskapsområdet
3. öka medvetenheten om hur traditionsbundna mönster i anslutning till genus, social bakgrund och etnicitet begränsar individers utbildnings- och yrkesval
4. tydliggöra det ansvar rektor, företrädare för skolornas huvudmän och politiska beslutsfattare har för att leda och styra vägledningsverksamheten mot en ökad måluppfyllelse.

Lärandeprocessen är central

Lärandeprocessen är central i vägledningen och behöver därför vara en naturlig del av undervisningen i olika skolformer och olika ämnen. Synen på vägledning som en lärandeprocess handlar om att vägledningen ska stödja människor vid val av studieinriktning och yrkesbana men också bidra till att utveckla kunskaper och förmågor som underlättar återkommande val av utbildning, arbetsliv och fritid. I likhet med internationell forskning kommer vi att använda begreppet valkompetens för att beskriva

dessas förmågor och kunskaper. I kommande kapitel ges exempel på hur lärare i sin ordinarie undervisning, med utgångspunkt i kurs- och ämnesplaner, kan göra gör en koppling mellan skolans ämnen och arbetslivet.

Skolverkets allmänna råd *Arbete med studie- och yrkesvägledning* visar hur alla som arbetar i skolan har ett ansvar för att elever får en god underbyggnad och kunskapsbas så att de utvecklar förmågan att väga samman personliga faktorer med valalternativen för att kunna göra väl underbyggda studie- och yrkesval. Förutom det behöver eleven ges möjlighet att utveckla färdigheter i att genomföra sina beslut.

Betoningen av allas ansvar i denna lärandeprocess behöver understrykas och vi anger redan nu vad detta kort innebär för olika grupper i skolan.

Ansvar och roller i studie- och yrkesvägledningen

Lärandeprocessen i vägledning är en nyckelfråga, både i Sverige och internationellt, vilket utvecklas i kapitel 2. I kommande kapitel utvecklar vi också vad detta innebär för dem som är ansvariga och sysselsatta i skolans värld.

Studie- och yrkesvägledaren ska informera och vägleda eleverna inför fortsatt utbildning och yrkesinriktning och vara till stöd för den övriga personalens studie- och yrkesorienterande insatser. I den generella vägledningen kan den spela en central roll för den strategi som skolan beslutat om.

Läraren bör, där så är möjligt, koppla ihop undervisningen med utbildning och arbetsliv. Läroplanernas inledande kapitel beskriver vad som ska ingå i utbildningen och undervisningen.

Rektor ansvarar för att ge riktlinjer och skapa förutsättningar så att studie- och yrkesvägledning blir en del av skolans systematiska kvalitetsarbete och ett uppdrag för alla i skolan. Detta innebär dels att arbetet i skolan ska organiseras för vägledning, dels att personalen får den kompetensutveckling som krävs för att fullgöra sin del inom vägledning.

Övriga i form av elevhälsoteam, studiehandledare, elevassistenter med flera bidrar utifrån respektive profession med insatser som stärker elevernas förberedelser för utbildning och yrkesval.

Vidga perspektiven

Forskning visar att det finns starka samband mellan elevers bakgrund, prestationer i skolan och val av utbildning. I dag betraktas allas rätt att göra oberoende framtidsinriktade val som en självklarhet, alldeles oavsett sociala uppväxtförhållanden, kön, eventuell funktionsnedsättning och bostadsort. I styrdokumentet talas det om betydelsen av valfrihet och likvärdighet, om behovet av stöd för välgrundade val och om att varken inkomst-

förhållanden eller normer i samhället ska styra enskilda individers beslut, till exempel inför gymnasievalet.

Val baseras ofta på seglivade normer och föreställning som ligger utanför skolans möjligheter att påverka. För att öka valmöjligheterna och bryta dessa begränsningar behöver eleverna bli medvetna om, och få verktyg att hantera, dessa faktorer. Vägledning och de aktiviteter som skolpersonalen utvecklar i anslutning till vägledningsarbetet är exempel på verktyg som kan ge elever möjligheter att mejsla ut sina framtidsvägar oberoende av bakgrund och begränsande normer i samhället.

Förutom tillgång till valalternativ och ett rikt utbud av utbildningar inom rimliga geografiska avstånd krävs också att elever har insikter, färdigheter och en grundläggande tillit till sig själva och till andra. Detta sammantaget gör det möjligt att göra välgrundade val.

Den välfungerande vägledningen är i denna mening också en lärandeprocess där elever i alla skolformer utvecklar sina färdigheter i anslutning till väljande och i förbindelse med ökade kunskaper om utbildning och arbetsliv.

Viktiga begrepp

I de kommande kapitlen presenterar och fördjupar vi några centrala begrepp inom vägledning. Vi beskriver nedan kortfattat några av dessa begrepp för att underlätta den kommande läsningen. Därutöver används båda begreppen studie- och yrkesvägledning och vägledning i denna kunskapsöversikt, med samma innebörd.

Karriär

I internationell litteratur har begreppet karriär använts i många år, och det bygger på antaganden om att människor i allt högre grad måste växla karriär och yrkesbana flera gånger i sitt liv. Dessutom är de val som görs senare i livet sammanvävda med människors hela livssituation. Därmed syftar ordet karriär i detta sammanhang inte på en stegvis utveckling där människor rör sig eller klättrar mot mer statusfyllda och ekonomiskt premierade positioner i samhället utan snarare på en människas väg genom yrkeslivet.

Snäv vägledning/vid vägledning respektive individuell vägledning/generell vägledning

Inom svensk vägledning har man under många år använt sig av två grundläggande begrepp – snäv vägledning respektive vid vägledning. Snäv vägledning anspelar på det som vägledaren huvudsakligen gör på egen hand, oftast i form av personlig vägledning, enskilt eller i grupp. Vid vägledning handlar i stället om hela den verksamhet som syftar till att eleven förbereds och planerar för sin framtid. I den statliga utredningen Framtidsval föreslås begreppen i stället vara individuell vägledning respektive generell vägledning. Vi kommer i fortsättningen använda dessa båda sistnämnda begrepp (se kapitel 1).

Valkompetens

Begreppet valkompetens syftar till att definiera och klargöra förutsättningar för människors valjande och hur individen kan skaffa sig de färdigheter som behövs för att kunna göra väl underbyggda framtidsval. Vägledningens syfte blir här att stödja ungdomar och vuxna att utveckla dessa färdigheter.

Kunskapsöversiktens innehåll

Kunskapsöversikten omfattar utöver denna inledning sex kapitel.

I kapitel 1 behandlas vägledningens betydelse och olika funktioner. Förutom en kort historik redovisas styrdokumentet för vägledning och olika definitioner av vägledning diskuteras. Dessutom granskar vi vägledningen och vägledarnas roller med utgångspunkt från centrala begrepp inom forskning och styrdokument.

I kapitel 2 berörs vägledningen som lärandeprocess: Vad är innebörden av ett lärandeperspektiv på vägledning? Vilka är utmaningarna för att inkludera vägledningen i skolans undervisning? Vi lyfter även fram och klargör begreppet valkompetens och avslutar med svenska och nordiska erfarenheter.

Kapitel 3 tar upp frågor förknippade med styrningen och ledningen av vägledningsarbetet på huvudmannas- och skolenhetsnivå: Hur är ansvaret fördelat mellan huvudman, rektor och övrig personal? Hur har ansvarsfördelningen fungerat? I kapitlet belyser vi särskilt förutsättningarna för de delar av vägledningen som personalen på skolorna har ett gemensamt ansvar för, det vill säga den generella vägledningen.

I kapitel 4 fördjupar vi diskussionen om hur förändringarna i arbetslivet har påverkat behovet av vägledning i skolan. Här diskuteras på vilket sätt de kompetenser som vägledningen utvecklar hos eleverna motsvarar kompetensbehoven i ett alltmer kunskapsintensivt och omställningsinriktat arbetsliv.

Kapitel 5 handlar om vägledningens betydelse för elever med ogynnsamma förutsättningar och särskilda

svårigheter. I kapitlet tydliggör vi den brist på likvärdighet som präglar elevers utbildningsvägar och sociala villkor i dag. Vi behandlar de grundläggande utgångspunkterna och motiven för en normkritisk och kompensatorisk vägledning och ger konkreta exempel på hur vägledningen kan arbeta normkritiskt och kompensatoriskt.

I det avslutande kapitlet, kapitel 6, summeras bokens innehåll och vi reflekterar över vägledningsarbetets utmaningar. För det första handlar det om spänningen mellan å ena sidan syftet att förena elevers valfrihet och å andra sidan övergripande samhällsliga mål om en fungerande arbetskrafts- och kompetensförsörjning. För det andra handlar det om att identifiera och utveckla fungerande former för en vägledning i skolorna som i högre grad än i dag gör vägledningen till hela skolans ansvar.

LÄSTIPS!

Lovén, A. (red.) (2015). *Karriärvägledning. En forskningsöversikt*. Lund: Studentlitteratur.

Skolverket (2013). *Skolverkets allmänna råd med kommentarer. Arbete med studie- och yrkesvägledning*. Stockholm: Skolverket.

SOU 2019:4. *Framtidsval – karriärvägledning för individ och samhälle*. Betänkande av utredningen om en utvecklad studie- och yrkesvägledning. Stockholm: Erlanders Sverige AB.

Studie- och yrkesvägledning – vad handlar det om?

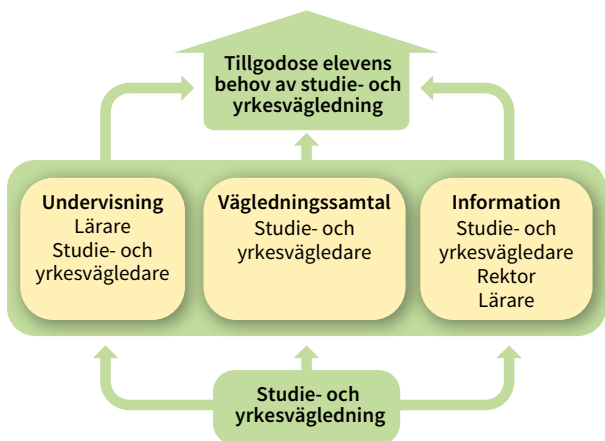
I detta kapitel ska vi fördjupa och vidga resonemangen om vägledningens innebörd. Vi inleder med att redogöra för de olika styrdokument som finns för vägledningen. Därefter presenteras en kort historisk bakgrund och vi lyfter, med utgångspunkt från svenska styrdokument och internationella studier, några begrepp som är viktiga i vägledning både ur ett samhälls- och individperspektiv. Här framhävs särskilt hur vägledning syftar till att stödja människor i alla åldrar och i olika stadier av sina liv att dels göra utbildnings- och yrkesval, dels hantera sin karriärutveckling. Vi förtydligar också begreppet valkompetens. Dessutom redovisar vi studier som visar de olika yrkesroller som är involverade i vägledning och vad dessa innebär. Vi avslutar med att lyfta fram vägledarens specifika roll.

Riktlinjer enligt styrdokumentet

Förutsättningarna för arbetet med vägledningen i skolorna regleras främst i skollagen och i läroplanerna. Skolverket har utfärdat allmänna råd med kommentarer som stöd för att planera och genomföra en likvärdig studie- och yrkesvägledning av hög kvalitet.

Skollagen slår fast att elever i alla skolformer utom förskolan och förskoleklassen ska garanteras rätt till vägledning och att de som anställs som vägledare ska ha relevant utbildning för arbetet. Innehållet i vägledningen utvecklas dock inte närmare. I läroplanernas inledande kapitel för grundskolan, gymnasieskolan och vuxenutbildningen beskrivs vad utbildningens studie- och yrkesvägledning syftar till och hur man ska arbeta för att stärka elevernas förmåga att förbereda sig, både för arbetslivet och för andra delar av medborgarrollen.

I de allmänna råden för studie- och yrkesvägledning ges riktlinjer för hur olika yrkesgrupper inom skolan bör arbeta med frågorna. Här beskrivs vägledning som en process där syftet är att eleven stegvis ska öka sin självkännedom och kunskap om omvärlden, särskilt om utbildning, yrken och arbetsmarknad. Vägledningen ska därför löpa som en röd tråd genom elevens hela skolgång och ge vägledaren möjlighet att koppla samman de kunskaper och erfarenheter eleven har utvecklat med elevens individuella studie- och yrkesvägledningen. Processen syftar till att öka elevens valkompetens.

Figur 2. Skolans studie- och yrkesvägledning kan genom undervisning, vägledningssamtal och informationsinsatser tillgodose elevernas behov av vägledning.

I läroplanerna för grundskolan, gymnasieskolan och vuxenutbildningen finns likartade anvisningar om att vägledningen ska eftersträva samverkan mellan olika utbildningsformer och med arbetslivet.

Ett generellt mönster är, om vi inledningsvis utgår från läroplanerna, att skrivningarna är av ganska övergripande karaktär. I läroplanerna för grundskolan, gymnasieskolan och vuxenutbildningen finns likartade anvisningar om att vägledningen ska eftersträva samverkan mellan olika utbildningsformer och med arbetslivet. Alltså betonas att den generella vägledningen har en mycket avgörande betydelse. Det framhålls att elever ska utveckla sin självkännedom i relation till alternativa utbildningsvägar och möjligheter på arbetsmarknaden.

Med utgångspunkt i en starkare insikt om egna fallenheter och intressen ska elever också utveckla sin analysförmåga i anslutning till olika valmöjligheter. De ska uppnå en så fullständig bild som möjligt av konsekvenserna av olika val samt ha kännedom om möjligheter till fortsatt utbildning och de utsikter på arbetsmarknaden som följer av utbildningsvalen. En viktig utgångspunkt i läroplanerna är att vägledningen i skolan ”ska motverka sådana begränsningar i valen som grundar sig på föreställningar om kön och på social eller kulturell bakgrund.” Vägledningen ska därför ha normkritiska utgångspunkter och en kompensatorisk inriktning (se kapitel 5).

I Skolverkets allmänna råd för arbetet med studie- och yrkesvägledning finns mer detaljerade beskrivningar av och exempel på hur arbetet med studie- och yrkesvägledning kan bedrivas. Alla som är yrkesverksamma i skolan ska, enligt de allmänna råden, verka för att utveckla kontakter med kultur-, arbets- och föreningsliv, det vill säga kontakter som kan berika skolan som lärandemiljö och *bidra till att elevens studie- och yrkesval inte begränsas av könstillhörighet eller av social eller kulturell bakgrund.* Det framhålls också att studie- och yrkesvägledaren är ansvarig för att *informera och vägleda eleverna inför den fortsatta utbildningen och yrkesinriktningen och särskilt uppmärksamma möjligheterna för elever med funktionsnedsättning samt vara till stöd för den övriga personalens studie- och yrkesorienterande insatser* (s. 16).

Innan vi går in på hur vägledning i dag definieras och vilken betydelse den har är det viktigt att säga något om hur vägledningen har utvecklats och förändrats över tid.

De första utgångspunkterna för vägledningen – en kort historik

Studie- och yrkesvägledningen etablerades i början av 1900-talet för att möta behoven i ett samhälle präglad av förändring. Industrisamhällets framväxt med ökad arbetsdelning, stigande inkomster och stegvis ökade valmöjligheter för människor låg till grund för behovet av vägledning.

Till en början dominerade en instrumentell syn på vägledning som enbart undantagsvis utgick från människors behov. Den vanliga uppfattningen var att människors önskemål skulle anpassas till arbetslivets behov. Stegvis förändrades dock denna syn, och redan i och med grundskoleutbildningens införande i början av 1960-talet lyftes ett tydligare individperspektiv fram i läroplaner och andra styrdokument. Betoningen på spelet mellan människors egna önskemål och intresseinriktningar å ena sidan, och mer övergripande samhällsbehov å den andra, utvecklades vidare i efterföljande läroplaner.

När vägledningen etablerades i början av 1900-talet var det yrkesvägledning som var i blickpunkten. Frank Parsons, ofta kallad yrkesvägledningens fader, menade i sin bok *Choosing a Vocation* (1909) att vägledningen hade tre grundläggande funktioner:

- för det första skulle vägledningen ge individen en ökad medvetenhet om sig själv och sina önskemål om framtiden
- för det andra skulle individen ges ökade insikter om kraven förknippade med olika typer av arbeten

- för det tredje skulle vägledningen göra det möjligt för individen att relatera kunskapen om sina egna förutsättningar till villkoren inom olika yrken i arbetslivet.

Som framgår nedan präglar dessa utgångspunkter fortfarande bilden av vägledningens funktioner, men det gäller enbart i viss mån. Ett längre tidsperspektiv visar att både föreställningarna om vägledningens funktioner och de metoder vägledare arbetar med har förändrats påtagligt.

Under 1900-talets första hälft var många av strävandena inriktade på att vägledarna skulle diagnostisera och kartlägga människors egenskaper och fallenheter och samtidigt beskriva de olika kunskaps- och färdighetskrav som var förenade med olika yrken. Detta tog sig bland annat uttryck i ett stort intresse för olika metoder för att mäta psykologiska egenskaper, så kallade psykometriska test. Det kunde handla om allt från intelligenstest till kartläggningar av intressen och motivation. Det handlade också om att man utarbetade yrkesprofiler, det vill säga detaljerade beskrivningar av olika yrken. Avsikten var att kunna identifiera vilka yrkesprofiler som matchade personlighetsdrag och psykologiska egenskaper.

Den dynamiska vägledningen

Under mitten av 1900-talet utvecklades mer dynamiska perspektiv på vägledning. Nya rön inom utvecklingspsykologin och socialpsykologin påverkade vägledningen. Framför allt den amerikanske forskaren Donald Super visade vägen med utvecklingspsykologiska teorier kombinerat med ett sociologiskt synsätt. Dessutom framstod det som alltmer avgörande att människor ställs inför föränderliga förutsättningar kopplade till

utbildning och arbete liksom till familjeliv och fritid. Vägledningen inriktades i allt högre grad på att ge stöd vid olika övergångar i livet, till exempel övergångar från obligatorisk grundläggande utbildning till efterobligatorisk utbildning, från utbildning till arbete och från ett arbete till ett annat. Här etableras också synen på vägledning som en process som löper över människors hela levnadsbana.

Karriär – ett nytt begrepp inom vägledning

Det var också i detta sammanhang som karriärbegreppet introducerades. Vägledningen skulle bidra till en karriärmognad. Å ena sidan fanns förväntningar om att människor skulle göra val som motsvarade aktuella kunskaps- och färdighetsbehov på arbetsmarknaden. Å andra sidan skulle vägledningen ses som en dynamisk process där individen var medaktör och medverkade till att definiera sina karriärförutsättningar. Detta medskapande skulle bidra till att skapa en identitetskänsla samt fylla livet och karriären med mening. Givet dessa utgångspunkter breddades också det praktiska vägledningsarbetet – från att nästan uteslutande handla om information och yrkesvägledning till att också omfatta utbildningsvägledning, samtalsstöd och livskunskap, där färdigheter som besluts- och problemlösningsförmåga, liksom kritiskt och kreativt tänkande, värderades högt. Som vi lyfter fram i kapitel 4 handlar det i hög grad om kunskaper och färdigheter som värderas högt även i det moderna arbetslivet.

Rörlighets- och omställningskraven ökade samtidigt som arbetet organiserades på ett annat sätt än tidigare.

Arbetsuppgifter breddades och ansvar decentraliserades, vilket ökade kraven på omställningsförmåga och kommunikationsfärdigheter samtidigt som betydelsen av avgränsade yrkesfärdigheter minskade.

Såväl internationellt som i Sverige har begreppet karriär fått allt större spridning. När det används inom vägledning har det, som nämnts i inledningen, en vidare innebörd jämfört med vad som vanligtvis åsyftas när vi talar om att göra karriär.

Efter denna korta historiska översikt ska vi nu beskriva de definitioner och begrepp som används inom vägledningen i dag.

Etablerade definitioner av vägledning

En ofta använd definition av vägledning, både i Sverige och internationellt, är hämtad från en rapport som publicerades 2004 av OECD:

Vägledning syftar till att hjälpa individer, i alla åldrar och i olika stadier av sina liv att göra utbildnings- och yrkesval och att stödja individer att hantera sin karriärutveckling.

En annan mer utvecklad definition har antagits av Europeiska nätverket för policyfrågor gällande livslång vägledning (ELGPN), som grundades 2007 för att stödja arbetet med vägledningsfrågor bland EU:s medlemsländer. Nätverket betonar, som också dess namn antyder, det livslånga perspektivet på vägledning. ELGPN:s definition lyder:

Livslång karriärvägledning innefattar en rad aktiviteter som hjälper människor i alla åldrar och stadier i livet att bli medvetna om sina förmågor, kompetenser och intressen, att göra meningsfulla val knutna till utbildning och arbete samt genom hela livet hantera utbildning, arbete och andra situationer där förmågor och kompetenser utvecklas.

Båda definitionerna tar fasta på vägledningens betydelse för att stödja människors förmåga att göra val, det vill säga valkompetens. Men det är också viktigt att beakta att organisationer och internationella sammanslutningar som OECD och EU också lägger stor vikt vid vägledningens samhällsekonomiska funktion, det vill säga att den ska underlätta arbetskrafts- och kompetensförsörjningen inom olika delar av arbetsmarknaden.

Elevens valkompetens – ett nyckelbegrepp

Som nämnts ovan har begreppet valkompetens använts alltmer för att tydliggöra vad som krävs av individer vid utbildnings- och yrkesval. Låt oss se närmare på vad detta begrepp innebär. I Skolverkets allmänna råd definieras begreppet på följande sätt:

För att hantera valsituationer behöver eleven utveckla ett antal kompetenser som visar på strukturerade sätt att samla, analysera, sätta samman och organisera sig själv och utbildnings- och yrkesinformation samt ha färdigheter att kunna fatta och genomföra beslut och hantera övergångar och växlingar i livet. Med andra ord ska eleven ges möjlighet att utveckla en så kallad valkompetens. (s. 13)

Begreppet är en översättning och mindre bearbetning av det engelska uttrycket *Career Management Skills*, förkortat CMS, som lanserades 2010 av ELGPN. Ordet valkompetens syftar på särskilda förmågor och kunskaper, och vägledningen består av olika insatser för att definiera och klargöra förutsättningar för individers valjande. Syftet är att stödja ungdomar och vuxna att utveckla de kunskaper och färdigheter som behövs för att kunna göra väl underbyggda framtidsval.

Figur 3. Det finns flera komponenter som bidrar till elevens valkompetens. Det handlar till exempel om att bli medveten om sig själv, om olika valalternativ samt om att lära sig att fatta beslut och att genomföra besluten.

Valkompetens omfattar alltså, som framgår av figuren, en rad olika kognitiva och känslomässiga förmågor. Det handlar både om en kunskapsmässig och en psykologisk förmåga hos elever att fatta viktiga beslut som rör framtiden och om en växelverkan mellan dessa olika förmågor.

Begreppet återspeglar en i grunden mycket förhoppningsfull föreställning om att eleven, om hen får tillräckligt med information och rätt stöd, kan utvecklas fritt och identifiera sina intressen och mål i livet oberoende av potentiellt begränsande faktorer som exempelvis social bakgrund, könstillhörighet och kulturell identitet (se kapitel 5). Förutsatt att elever utvecklar de förmågor som bygger valkompetensen – alltifrån en ökad självinsikt till en medvetenhet om olika valalternativ och en förmåga att genomföra beslut – förväntas eleven kunna ta ett större ansvar för sina val och framtidsvägar.

Individuell och generell vägledning

Som framgick i inledningen har det inom svensk vägledning i många år använts två grundläggande begrepp – snäv respektive vid vägledning. I enlighet med begreppsanvändningen i den offentliga utredningen *Framtidsval – karriärvägledning för individ och samhälle*, SOU 2019:4, talar vi fortsättningsvis om individuell respektive generell vägledning.

- *Individuell vägledning* syftar på den verksamhet som vägledaren huvudsakligen bedriver på egen hand, oftast i form av personlig vägledning, enskilt eller i grupp.

- Generell vägledning avser hela den verksamhet som syftar till att eleven förbereds och planerar för sin framtid.

Generell vägledning omfattar undervisning, arbetslivskontakter, samtal mellan lärare och elev, kuratorsstöd, informationsspridning, mässor, arbetsmarknadsdagar och studiebesök. En viktig dimension i den generella vägledningen är följaktligen att den inte enbart avser vägledarens arbetsinsatser. Här betonas i stället hela skolans ansvar: Alla yrkesgrupper i skolan bör involveras, såväl rektorer och lärare som medlemmar av elevhälsoteamen. En central aspekt är att vägledningen ska integreras i undervisningen, vilket ställer krav både på ett stort engagemang och betydande vägledningskunskaper hos lärarna och på pedagogiska färdigheter hos vägledarna.

Vad ingår i vägledning och vem gör vad?

Vad är det då som ingår i vägledningsarbetet och vem ansvarar för vad? I de allmänna råden beskrivs de tre insatser som enligt Skolverket bör ingå i verksamheten: vägledningssamtal, undervisning och information. Det förstnämnda är vägledarens ansvar medan undervisning är ett ansvar för såväl vägledare som lärare. Slutligen är vägledare, lärare och rektor gemensamt ansvariga för den information som ligger till grund för elevernas val. Till det kan läggas de aspekter som berör elevens hälsa och sociala situation och som därmed i hög grad inbegriper elevhälsoteamet.

I internationella sammanhang skiljer man ofta på *karriärvägledning*, *karriärlärande* och *information*. Begrep-

pet karriärvägledning syftar på det som dagligdags kallas studie- och yrkesvägledning. Karriärlärande handlar mer om stödet för människors lärande ur ett livsförlopps-perspektiv, vilket vi behandlar mer utförligt i kapitel 2, medan information syftar på den oftast enkelriktade förmedling av information om utbildnings- och yrkesvägar som kan ske via till exempel personliga möten eller e-vägledning.

Olika yrkesroller och funktioner i vägledningen

Ett antal olika organisationer har diskuterat vad som ingår i vägledning och vilka yrkesgrupper som är involverade. Till exempel har Network for Innovation in Career Guidance and Counselling in Europe (NICE), som är en organisation där olika lärosäten inom EU samarbetar för att utveckla vägledarutbildningen, sammanfattat vägledningens huvudsakliga funktioner i ett antal punkter som rör såväl individuell som generell vägledning. Här har även begrepp social rättvisa (social justice) lyfts fram. Den sistnämnda dimensionen återknyter vi till i kapitel 5. NICE har beskrivit tre grupper av yrkesutövare inom vägledningsfältet som delvis representerar olika yrkesroller, delvis går i varandra:

- *Karriärrådgivare*, som ska erbjuda information och stöd till elever som står inför karriärrelaterade utmaningar. De är oftast lärare, arbetsförmedlare eller medarbetare inom elevhälsan.
- *Karriärvägledare*, med en specifik utbildning och professionella erfarenheter av att arbeta med studie- och yrkesvägledningsfrågor.

- *Karriärspecialister*, som ofta har ett övergripande ansvar för planering och styrning. De kan vara lärare som utbildat sig till vägledare, rektor, verksamma vid olika myndigheter eller forskare inom vägledningsområdet.

Avsikten med indelningen i olika yrkesroller är, förutom att tydliggöra en arbetsdelning, också att framhålla vilka kunskaper och färdigheter som de olika yrkesutövarna behöver i anslutning till vägledningsarbetet.

Även om många yrkesgrupper är involverade i vägledningsarbetet har vägledarna en nyckelroll både när det gäller att genomföra och att utveckla vägledningen. Det innebär ett antal olika kompetenser som en *vägledare* bör inneha eller utveckla. Nedan sammanfattar vi dessa kompetenser i punktform; vi kommer i de följande kapitlen att utveckla vad dessa innebär.

Vägledarnas mångskiftande kompetenser

För vägledarnas del handlar det sammanfattningsvis om fem kompetenser:

1. Den första handlar om *samtalskompetens* och innebär att vägledaren genom personlig vägledning, enskilt eller i grupp, hjälper elever att kartlägga sin situation och bli mer medvetna om sina förutsättningar och möjligheter.
2. Den andra rör den pedagogiska rollen och avser den *lärandekompetens* som vägledaren behöver för att kunna planera och strukturera olika insatser om utbildning och arbetsliv och vara en resurs för övriga involverade.

3. Den tredje är kopplad till *informatörsfunktionen*, det vill säga förmågan att inhämta och strukturera komplex information och göra den tillgänglig och begriplig för elever.
4. Den fjärde berör *förmågan att vidga perspektiv* och bearbeta elevers ibland normbundna och stereotypa föreställningar om utbildning och arbetsliv.
5. Den femte handlar om förmågan att kunna *samordna arbetet* med både individuell och generell vägledning. Den innebär ett nära samarbete med såväl skollledning som lärare av olika kategorier. Som vi kommer att visa i kommande kapitel är det främst denna som skapar mest svårigheter för vägledarna.

Digital kompetens blir alltmer viktig

De ovan nämnda kompetenserna har under lång tid varit tydliga och framgått i olika måldokument. Under senare år har också digital kompetens fått allt större betydelse för flera yrkesgrupper, inte minst inom utbildningsområdet. Digital kompetens, ofta benämnd informations- och kommunikationsteknik (ITK), handlar om förmågan att ha kunskap om den nya tekniken men också om att kunna hantera och nyttja tekniken i yrkesrollen som vägledare; traditionellt sett har vägledarna nyttjat den främst för information om utbildningar och yrken.

Forskarna Jaana Kettunen och Raimo Vuorinen från Finland och Jim Sampson från USA menar att även om tekniken har förändrats dramatiskt de senaste 50 åren har fördelarna och begränsningarna i samband med IKT-användning i karriärvägledning förblivit relativt

konstanta. De understryker dock att uppkomsten av sociala medier har påskyndat en utveckling av vägledarrollen. Forskarna menar att vägledarens ursprungliga expertroll finns kvar, men att den har utvecklats från att leverera expertkunskap till att utforma och hantera olika vägledningsprocesser. Det ställer nya krav på vägledarens kompetens, och såväl EU:s memorandum för livslångt lärande som OECD har poängterat vikten av att utveckla vägledarnas kunskaper inom IKT.

Många skolor och universitet använder i allt högre utsträckning digital teknik för kommunikation, undervisning och informationsspridning. Detsamma gäller den framtida vägledningen. För att IKT inom vägledningsområdet ska utvecklas och användas på ett effektivt sätt behöver också vägledares kunskaper om ITK, och om hur IKT kan nyttjas och vara ett kreativt instrument i arbetet, stärkas.

Lärande exempel

Det finns många olika exempel på hur vägledare och lärare kan arbeta tillsammans i klassrummet. Vi återger några exempel här, kopplat till planeringen av vägledningen inom grundsärskolan och gymnasiesärskolan samt till undervisningen i grundskolan.

Planering av vägledning i Västerås stad

Av läroplanen för grundsärskolan framgår att rektorn på skolenheten har ett ansvar för att informera vårdnadshavare och elever om olika studiealternativ. Det sägs vidare att samverka med skolor och arbetslivet utanför skolan bör utvecklas ”så att eleverna får konkreta erfaren-

heter av betydelse för deras val av fortsatt utbildning och yrkesinriktning” (s. 12). Vidare sägs att eleven ska erbjudas vägledning inför de olika val som sker i skolan samt inför valet av fortsatt utbildning och yrkesinriktning.

I flera fall har kommuner som tagit fram särskilda handlingsplaner för vägledningen också lyft fram behovet av verksamheter för elever inom särskolan. Det här exemplet kommer från Nybyggeskolan i Västerås, en grundskola med en lokalintegrerad grundsärskola för elever i årskurserna 7–9. Nybyggeskolan presenterar mål och riktlinjer för vägledningsarbetet på skolans webbplats och där finns också en fyllig arbetsplan för studie- och yrkesvägledningen som antogs 2013.

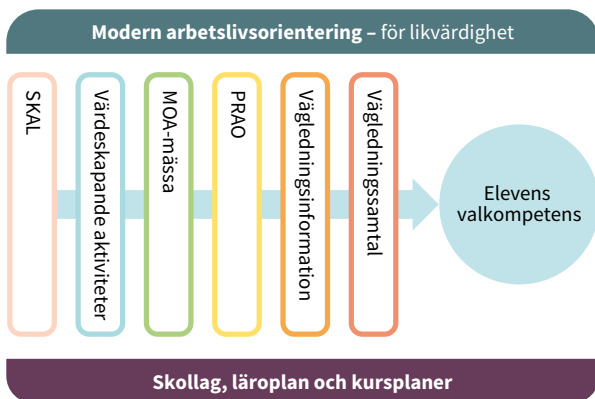
En av de frågor som tas upp i planen rör elevernas praoverksamhet och kvalitetssäkringen av prao, där förberedelserna inför prao diskuteras utförligt. Det framhålls i planen att prao ska behandlas inom flera ämnen. I ämnet svenska kan eleven till exempel öva sig i att skriva en jobbsökan som kan användas för att etablera kontakt med en arbetsgivare. I ämnet samhällskunskap ska eleven behandla hur arbetsmarknaden fungerar, bland annat relationen mellan fackliga organisationer och arbetsgivarorganisationer.

Även uppföljningen av praon ska ske i flera ämnen. I ämnet svenska kan eleven skriva en uppsats om erfarenheterna från praktiken. I ämnet historia kan eleven jämföra villkoren på arbetsplatsen med hur det såg ut på en arbetsplats för 100 år sedan, och i ämnet engelska kan eleven träna sig för en muntlig presentation om de arbetsuppgifter hen fick prova på under praon.

Arbetsplanen omfattar också en beskrivning av vilken typ av vägledning som ska erbjudas särskoleeleverna i årskurs 8 och 9 och vilket ansvar vägledaren har för dessa insatser. Under årskurs 8 ska vägledaren genomföra individuella samtal med eleverna med fokus på "självkännedom och framtid". Dessutom ska vägledaren informera samtliga elever om gymnasieskolan. Under årskurs 9 ökar intensiteten i förberedelserna inför gymnasievalet, i relation till både elever och föräldrar. Alla elever ska exempelvis omfattas av "självkännedomsoövningar och intressetest" och eleverna ska få del av "prova-på-veckor" på gymnasiesärskolor.

Modern arbetslivsorientering i Varbergs kommun

Nästa exempel är hämtat från Varbergs kommun. Kommunen har tagit fram en modell som kallas *modern arbetslivsorientering* som ska löpa som en röd tråd genom grundskolan och gymnasiet. Mer detaljerade uppgifter om hur Varbergs kommun tillämpar modellen finns på Pedagog Varbergs hemsida som handlar om pedagogiskt utvecklingsarbete i Varbergs kommun.

Källa: Pedagog Varberg.

Figur 4. Modern arbetslivsorientering innehåller sex olika byggklossar som tillsammans ska bidra till att säkra att eleverna får ta del av alla delar och därmed stärka elevernas valkompetens. De olika byggklossarna är skola–arbetsliv, värdeskapande aktiviteter, MOA-mässan, prao, vägledningsinformation och vägledningssamtal.

Som framgår av figuren omfattar modellen olika byggklossar. Den första klossen avser skola–arbetsliv (SKAL). Skolorna i kommunen har ett utvecklat samarbete med ett par större företag, och SKAL beskrivs som ett systematiskt, återkommande och långsiktigt samarbete med fokus på arbetsmarknad, utbildning och valkompetens. Processerna inom SKAL kan innehålla möten mellan yrkesföreträdare och elever, arbetsplatsbesök och vad som definieras som skarpa projekt, där eleverna får autentiska uppdrag att utveckla och arbeta med. I års-

kurs 8 genomförs två praoperioder och en mäsas om det moderna arbetslivet, den så kallade MOA-mässan. Även årskurs 9 innehåller en praoperiod.

Värdeskapande lärande är ytterligare en viktig byggkloss i modellen för modern arbetslivsorientering. Med värdeskapande lärande avses processer där elevers kunskaper, förmågor och åsikter skapar värde för personer utanför den egna gruppen, klassen och skolan. Forskning på området visar att lärandet har stor betydelse för elevers upplevelse av meningsfullhet och motivation. Enligt Pedagog Varberg genomförs värdeskapande lärande som dialogmetoder och så kallade skarpa projekt, där eleverna bidrar till att utveckla Varberg som kommun. Man skapar mötesplatser där eleverna får kontakt med yrkesverksamma i omgivande samhälle och arbetsliv.

Inom ramen för modellen för modern arbetslivsorientering arbetar kommunen också med valkompetens med särskilt fokus på inblick, utblick och överblick. Perspektivet är både tidsnära och livslångt. Eleverna har sitt första obligatoriska möte med en vägledare i årskurs 6, och på högstadiet är vägledarna en resurs för elevernas lärande, upplevelser och stärkta valkompetens i samband med olika insatser. Vägledarna ska erbjuda eleverna individuella samtal, men det betonas att arbetet med att utveckla elevers valkompetens är hela skolans ansvar. Ambitionen att utveckla elevers valkompetens ska genomsyra såväl undervisningen som de individuella samtalen.

Sammanfattande kommentarer

I kapitlet har vi översiktligt beskrivit de mål som finns för vägledning och hur vägledning har utvecklats från ganska statiska till mer dynamiska perspektiv på individ och arbetsliv. Vi har berört olika aspekter på vägledningens betydelse och funktioner, liksom olika yrkesroller i anslutning till arbetet med vägledning. De definitioner vi har beskrivit handlar mycket om hur elevers valkompetens ska öka.

Vi har flera gånger betonat att vägledning liksom valkompetens syftar på en lärandeprocess. Det handlar om att utveckla både kunskaper och förmågor i anslutning till val och väljande. I det kapitel som nu följer ska vi behandla möjligheter och utmaningar förenade med lärandeperspektivet på vägledning mer ingående.

LÄSTIPS!

Granath, C. (2018). *Studie- och yrkesvägledning – hela skolans ansvar. Metodhandbok med undervisnings-exempel*. Stockholm: Sanoma utbildning.

Lundahl, L. (red.) (2010). *Att bana vägen mot framtiden. Karriärval och vägledning i individuellt och politiskt perspektiv*. Lund: Studentlitteratur.

Thomsen, R. (2014). *Ett nordiskt perspektiv på karriärkompetens och vägledning. Karriärkompetens och karriärlärande*. Oslo: Nordiskt nätverk för vuxnas lärande (NVL).

Vägledning och lärande – svenska och nordiska erfarenheter

I det här kapitlet lyfter vi fram ett lärandeperspektiv på vägledning. Det innebär ett perspektiv som berör både vägledare, lärare, skolläda och andra grupper inom skolan. Vi behandlar också vilka möjligheter och utmaningar som är förknippade med karriärlärande i skolans undervisning, med utgångspunkt både från svenska och från nordiska erfarenheter. Vi beskriver vad som påverkar elever i valsituationer: Hur de ser på vägledning och vad de menar behöver utvecklas. Här betonar vi, i linje med såväl karriärforskning som läroplansdokument, vikten av en processinriktad vägledning som inte enbart sker vid brytpunkter i individens utveckling. I slutet av kapitlet ges exempel på hur skolan kan arbeta med vägledning utifrån ett lärandeperspektiv.

Den generella vägledningens förutsättningar och möjligheter

Ambitionen att utveckla en generell studie- och yrkesvägledning som integrerar arbetslivsfrågorna i undervisningen och som engagerar alla personalgrupper i skolan går, som framhållits tidigare, flera årtionden tillbaka i tiden. I Läroplan för grundskolan, Lgr 62, angavs till exempel de olika moment i timplanerna som skulle ingå i skolans undervisning. Läroplanen innehöll även anvisningar om praktisk yrkesorientering, pryö, som sedan återkom i läroplanen för grundskolan, Lgr 69, och i läroplanen för gymnasieskolan, Lgy70.

I de efterföljande läroplanerna, läroplan för det obligatoriska skolväsendet, Lpo 94, läroplan för de frivilliga skolformerna, Lpf 94, var läroplanerna mindre omfångsrika och mer präglade av målstyrning. I Lpo 94 framhölls när det gällde studie- och yrkesvägledning helt kortfattat "att skolan skall sträva efter att varje elev inhämtar tillräckliga kunskaper och erfarenheter för att kunna träffa väl underbyggda val av fortsatt utbildning och yrkesinriktning" (s. 10). Ansvaret för detta vilade på alla som arbetade i skolan.

Betydelsen av generell vägledning, som vi berörde i föregående kapitel, framhölls följaktligen tidigt i olika läroplansdokument. Motsvarande ambition att skapa förutsättningar för en generell vägledning har också funnits i andra länder. I några länder har också särskilda timresurser avsatts för ändamålet. Erfarenheterna visar emellertid att man har stött på flera svårigheter.

Allas ansvar i skolan

I styrdokument och uppföljningar, såväl gamla som nya, understryks således att studie- och yrkesvägledningen ska ses som ett gemensamt ansvar på skolorna samt att alla i skolan ska medverka i och samarbeta kring vägledningsfrågorna. Det finns både välplanerade och spännande upplägg i många skolor, men de involverade lärarna är ofta så kallade eldsjälar, och kraften och uthålligheten hos dessa riskerar att avta efter hand. Ett välfungerande arbete kan också snabbt omintetgöras eftersom de drivande krafterna går vidare till andra arbeten. Men flera forskningsinsikter visar att det finns mer att göra.

Detta bekräftas i en studie om karriärlärande i grundskolan, *Framtiden i sikte*, med Lisbeth Lundahl som forskningsledare. (Lundahl m.fl. 2020). I studien svarar 85 procent av de kontaktade vägledarna att de själva, ibland tillsammans med vägledarkollegor, i allt väsentligt svarar för karriärlärandet på skolan, även om det emellanåt sker i samarbete med lärare och annan personal. I studien konstateras också att de undervisningsinsatser som görs ofta är beroende av just eldsjälar, vilket skapar sårbarhet. Det saknas dessutom oftast en strukturerad plan för lärandet med en tydlig progression mellan olika årskurser.

Behov av ett ökat gemensamt ansvar

Bilden av bristande samverkan kommer fram i flera undersökningar. Utbildningsutskottet tog 2017 initiativ till en uppföljningsstudie av studie- och yrkesvägledningen: *Studie- och yrkesvägledningen i grundskolan och gymnasieskolan – en uppföljning*. I rapporten presenteras följande slutsats:

... både resultaten från de ovan refererade enkäterna till studie- och yrkesvägledare, svaren på utskottets enkät till rektorer och uppgifter från forskare pekar på att omfattningen på samverkan mellan olika personalkategorier när det gäller skolans uppdrag om studie- och yrkesvägledning varierar på ett betydande sätt mellan huvudmän och mellan skolor och att samverkan på många håll fungerar dåligt. (s. 60)

I den statliga utredningen Framtidsval – karriärvägledning för individ och samhälle konstateras att huvudmännen alltför ofta saknar tydliga riktlinjer för ansvarsfördelningen för studie- och yrkesvägledningen. Den viktiga uppföljning, utvärdering och utveckling som är en del av skolans systematiska kvalitetsarbete förefaller inte innefatta studie- och yrkesvägledningen. Vi återkommer till detta i nästa kapitel.

I studien *Framtiden i sikte* pekar forskarna på att tidsbrist och för låg grad av involvering från lärarna gör att frågorna om studie- och yrkesval kommer in alldeles för sent och alltför fragmentariskt samt att vägledarna önskar påbörja insatserna för karriärlärande redan på mellanstadiet eller åtminstone i början av högstadiet för att eleverna ska få en chans att utveckla sin valkompetens. Av studien framgår också att de intervjuade lärarna inte fått någon undervisning om kunskapsområdet vägledning i sin grundutbildning.

Skolverket har i sina insatser för att stärka den generella vägledningen mött lärare som vittnar om värdet för barnen och eleverna när de vävt in kunskaper om arbetslivet redan i förskolan och i mellanstadiet. Flera beskriver hur eleverna blir mer motiverade när de ser hur

skolans ämnen är kopplade till det omgivande samhället och arbetslivet.

Många skolor når inte de mål för den generella vägledningen som finns i olika läroplansdokument. Utöver det som nämnts ovan om svårigheter att skapa en strukturerad undervisning för den generella vägledningen så handlar det också om bristen på styrning och otillräckliga resurser, vilket vi också återkommer till i nästa kapitel. Det finns dock exempel på skolor som lyckas väl med att väva in vägledningsfrågorna i den ordinarie undervisningen; några av dessa beskrivs i slutet av kapitlet. Sverige är dock inte det enda land som brottas med dessa utmaningar. I flera länder diskuteras olika åtgärder för att stärka och säkra den generella vägledningen. Hur de nordiska länderna hanterar den generella vägledningen beskrivs kortfattat längre fram i kapitlet.

Vad påverkar ungdomars och vuxnas framtida utbildnings- och yrkesval?

Inom vägledningsområdet har forskare försökt förklara vilka faktorer som ligger bakom människors valjande. De teorier som utvecklats kallas karriärteorier, och de teorier som i dag har störst genomslagskraft kombinerar pedagogiska, psykologiska och sociologiska utgångspunkter. Det innebär att individen stegvis, beroende på uppväxtmiljö och kön, bildar sig en uppfattning om sitt eget jag, omgivningen och vilka möjligheter som står till buds, ofta kallad handlingshorisont. I den valprocess som unga och vuxna ställs inför är många tvungna att kompromissa mellan det önskvärda alternativet och de alternativ som är möjliga.

Forskarna Anders Lovén och James Dresch sammanfattade 2010 med utgångspunkt i en teoriöversikt vad som påverkar människors val. De menar att det inte finns någon ensidig strukturell förklaringsmodell som påverkar människors valjande, utan det handlar om ett samspel mellan individens sociala bas och erfarenheter och den jag-bild och självkänedom som stegvis växer fram hos individen. Det innebär att individen, beroende på uppväxtmiljö och kön, bildar sig en uppfattning om sitt eget jag, om omgivningen och om vilka möjligheter som står till buds.

Lisbeth Lundahl har vidgat resonemangen i studien Att bana vägen mot framtiden. Hon sammanfattar där, med utgångspunkt i en studie från forskaren Jaakko Honkanen, hur vuxna agerar:

I de vuxnas berättelser blir fenomenet livskarriär mycket påtagligt; man har att kombinera och kompromissa mellan ett antal livsområden, till skillnad från sextonåringen som ska välja gymnasieprogram.

I detta sammanhang är två teorier av särskilt intresse för att belysa individers valprocess:

1. Den amerikanska forskaren Linda Gottfredsons teori om begränsningar och kompromisser i samband med studie- och yrkesval.
2. De brittiska forskarna Phil Hodgkinsons och Andrew C. Sparkes teori om så kallat *careership*, som handlar om hur den tidiga barndomen och uppväxten präglar och delvis styr elevers utbildnings- och yrkesval.

Linda Gottfredson har utvecklat en teori om begränsningar och kompromisser i samband med studie- och yrkesval. Utifrån en kombinerad psykologisk och sociologisk utgångspunkt betonar hon betydelsen av såväl människors självuppfattning som de omgivande strukturer i familj och samhälle. Gottfredson menar att barns uppfattning om yrken formas tidigt under förskoleåldern och att dessa uppfattningar fungerar som ett slags kognitiva yrkeskartor som begränsar deras tänkande om arbetslivet. När individen hamnar i valsituationer påverkas värderingarna och bedömningarna av olika yrken inte bara av den egna personligheten utan i hög grad av genus och social bakgrund, och Gottfredson menar att individen kompromissar för att må bra och därmed väljer det som uppfattas som tillfredsställande eller tillräckligt bra (*good enough*). Det innebär i sin tur att ett antal tänkbara alternativ inte bearbetas och lämnas helt utan avseende.

Med utgångspunkt från Linda Gottfredsons analyser kan man dra slutsatsen att det är viktigt att ge barn tidiga och breda inblickar i olika yrken och om möjligt direkta erfarenheter genom studiebesök, rollmodeller och intervjuer.

Figur 5. Både självuppfattning och omgivande strukturer har betydelse för barns uppfattning om yrken och arbetsliv.

Phil Hodgkinsons och Andrew C. Sparkes teori om *careership* bygger på en föreställning om att individer påverkas av såväl sin sociala bakgrund eller klasstillhörighet som av personlig fallenhet. Individers självbild och de faktiska möjligheterna på utbildnings- och arbetsmarknaden påverkar varandra i ett samspel och därmed indirekt också individernas handlingshorisont. Dessa begränsande handlingshorisonter kan återspeglas i att flickor exempelvis oftast väljer bort teknik medan pojkar väljer bort vård och omsorg.

Värderingar formas i tidiga år

Flera av de karriärforskare vi nämner ovan visar hur föreställningar, värderingar och normer formas tidigt i unga

människors medvetande. Med utgångspunkt från begreppet valkompetens (kapitel 1) har vi konstaterat att lärande i dag står i centrum för vägledning. Det innebär att en väl strukturerad lärandeprocess med en stigande grad av progression utformas som en viktig del av vägledningen. Men det är också här utmaningen finns: Hur ska skolsystemet tillgodose behovet av en sådan lärandeprocess och förverkliga den i undervisningen?

Insikt, utsikt och framsikt

Den etablerade definitionen av valkompetens påminner i hög grad om en modell som de två brittiska forskarna Bill Law och Tony Watts beskrev med den engelska förkortningen DOTS (*decisions, opportunities, transitions, self*). Modellen fick stor spridning och används fortfarande i många länder. Anders Lovén har förenklat modellen något med utgångspunkt från begreppen *insikt*, *utsikt* och *framsikt*. Begreppen syftar till att på ett enkelt sätt åskådliggöra vad som ingår i en karriärplanering. Begreppen har i sin tur lett fram till ett antal följdfrågor:

Insikt. Självkännedom: Vem är jag? Vad kan jag? Vad vill jag? Vad bär jag med mig från min uppväxt? Vad tycker andra om mig? Vad passar jag till? Mina starka respektive svaga sidor?

Utsikt. Kunskap om alternativ: Vad finns det för möjligheter i omvärlden? Vad vet jag om utbildning, yrken och arbetsliv? Vad finns utanför boxen? Vilka erfarenheter har jag? Hur ska jag få reda på mer?

Framsikt. Olika typer av beslutsövningar: Hur går jag vidare? Hur är min tidsplan, nu och om tio år? Hur får jag

energi och kraft att gå vidare? Vem eller vad kan underlätta respektive hindra mig under ”resan”?

Även om begreppet valkompetens har fått stort genomslag i flera länder bör det framhållas att det också finns forskare som anlägger ett kritiskt perspektiv till individens ansvar för att lyckas. Forskarna Ronald G. Sultana och Tristram Hooley, som är verksamma vid lärosäten på Malta respektive i England, hävdar till exempel att föreställningen om valkompetens i alltför hög grad utgår från människors inneboende kapacitet. De menar att det finns en risk för att människors tillkortakommanden identifieras som misslyckanden. Forskarna menar i stället att vägledningens betydelse för att kompensera för varierande förutsättningar som ligger bortom individens möjlighet till inflytande, strukturella förutsättningar borde beaktas mer.

Sultanas och Hooleys kritik talar för att vägledning måste ses i ett bredare socialpolitiskt och kompensatoriskt perspektiv, vilket vi återkommer till i kapitel 5. Det kan handla om att vägledningen måste ta hänsyn till skillnader kopplade till allt från socioekonomiska förutsättningar till funktionsnedsättningar. Ett för starkt fokus på enskilda elevers möjligheter att utveckla valkompetens, utan att man tar tillräcklig hänsyn till det verkliga handlingsutrymmet, kan resultera i att skulden helt läggs på eleven. De menar att även om en elev är väl så rustad med valkompens leder det med säkerhet inte till det avsedda arbetet om inga arbetstillfällen finns.

Valkompetens och strategier för att komma vidare

De karriärforskare vi omnämnt ovan visar hur föreställningar, värderingar och normer tidigt formas i unga människors medvetande. Därmed blir en väl strukturerad lärandeprocess med en stigande grad av progression en viktig del av vägledningen. Här talas det ofta om en processinriktad vägledning och det är också här utmaningen finns: Hur ska skolsystemet på bästa sätt tillgodosätta behovet av en sådan lärandeprocess och förverkliga den i undervisningen?

Ronald G. Sultana identifierar tre olika modeller för hur elever kan tillägna sig dessa färdigheter i skolan:

1. *Kunskapsområdet ges ett särskilt utrymme i skolans timplaner.* Här påtalas fördelarna med ett strukturerat innehåll, utarbetat arbetsmaterial och tydligt ämnesinnehåll. Nackdelen kan vara att undervisande lärare inte är tillräckligt kunniga och att eleverna uppfattar innehållet som för allmänt och inte tillräckligt "nära" den enskilda eleven.
2. *Kunskapsområdet belyses i alla ämnen där det är relevant.* Denna så kallade infärgning har fördelen att de flesta ämnen kan anknyta till arbetsliv och utbildning när så bedöms lämpligt. Nackdelen, som bland annat svensk vägledning är ett exempel på, är att enskilda lärare ibland saknar intresse eller kunskap och därför inte uppfattar dessa anknytningspunkter och att hela kunskapsområdet riskerar att falla mellan stolarna.

3. *Kunskapsområdet belyses i särskilda teman som spänner över flera ämnen.* Fördelen är att dessa teman kan knytas till viktiga val, till exempel inför arbetslivspraktik, och därmed uppfattas som mer angelägna bland eleverna. En nackdel kan vara att dessa teman kan uppfattas som parallellspår till ordinarie ämnesundervisning och därmed inte engagera mer än enstaka lärare. Dessutom finns risken att undervisningen blir ett enstaka moment eller inslag och inte bidrar till en process för eleverna.

Sultana pekar också på att flera länder kombinerar dessa modeller, vilket visat sig ge bättre resultat. Samtidigt varnar han för alltför stor optimism och pekar på tre problemområden som behöver uppmärksammas. Det första handlar om bristen på forskning om karriärlärandets effekter på till exempel genomströmning i utbildningar och matchning på arbetsmarknaden. Det andra handlar om att involverade professioner, till exempel lärare, inte har tillräckliga kunskaper om vad som ingår i kunskapsområdet karriärvägledning, vilket i flera fall till en osäkerhet om lärarnas egen roll och vad de kan bidra med i samverkan med vägledarna. Det behövs med andra ord fortbildning för de lärare som ska involveras i arbetet med den generella vägledningen. Det tredje problemområdet handlar om att begreppet valkompetens måste anpassas till förutsättningarna för olika grupper, bland annat när det gäller elevernas ålder.

Utifrån svenska erfarenheter och forskning är det främst rektor och lärare som behöver mer kunskap och därmed utbildning om vägledning i vid bemärkelse. I studien

Framtiden i sikte framgår detta med all tydlighet; utan insikt i kunskapsområdet vägledning blir lärarnas insatser både sporadiska och ostrukturerade.

Vad vet vi om vägledningens betydelse och funktioner?

Området karriärvägledning är i dag föremål för ett allt större intresse bland forskare från flera discipliner. Dock finns betydligt färre studier av undervisning om arbetsliv och utbildning (karriärlärande). I *Framtiden i sikte* görs dock en genomgång av några studier, som presenteras nedan.

Deirdre Hughes med flera vid universitetet i Warwick, kartlade två decenniers forskning om betydelsen av karriärstödsinsatser i studien *Career education: International literature review*. Här inkluderades bland annat karriärundervisning, karriärvägledning, entreprenörskap, praktik, förvärvsarbete samt mentorskap. Forskarna fann att forskningsfältet är fragmenterat och att det finns få effektutvärderingar. Författarna drog den övergripande slutsatsen att stödet för karriärlärande bör vara individanpassat, sättas in under de tidiga skolåren och fortgå i vuxen ålder för att ge så goda resultat som möjligt. Karriärlärande bör också kombineras med andra insatser, till exempel praktik och individuella samtal, för att ge bättre resultat.

I en italiensk studie som haft fokus på elevers valkompetens beskrivs hur elever med svag valkompetens genomgick en 20-timmarskurs i valkompetens. Praktiskt taget alla elever uppnådde kursmålen och uppvisade betydligt högre känsla av kontinuitet och beslutsförmåga

än den kontrollgrupp som användes för jämförelse. Studien beskrivs mer utförligt i kapitel 5.

Vikten av samordnade insatser

Det finns även andra forskningsöversikter som talar för betydelsen av att insatserna är mångfacetterade och individanpassade, bland annat Gerd Christensens och Michael Søgaard Larsens studie om evidensbaserad vägledning och Tristram Hooleys rapport om livslång vägledning. I båda dessa översikter konstateras att studierna på området talar för att karriärundervisning i kombination med andra insatser som vägledning, information och praktik dels ökar individers möjligheter att göra väl underbyggda val, dels underlättar övergången till fortsatt utbildning och arbete. Framför allt betonas betydelsen av kompletterande och samordnade insatser.

Även i en undersökning i anslutning till Pisaundersökningen 2012 konstaterades att det finns ett starkt positivt samband mellan elevers valkompetens och deltagande i skolans karriärutvecklande aktiviteter. Det bör emellertid påpekas att det inte handlade om någon internationellt heltäckande undersökning; exempelvis valde Sverige och Norge att inte ingå. Däremot ingick både elever i Danmark och Finland vars resultat på området rankades högt, främst genom att de upplevde att de var väl förberedda inför kommande val av inriktning och utbildning. Frågan är då hur de själva värderar vägledningen och vad de efterfrågar av vägledningen.

Elevernas perspektiv på vägledning – vad tycker de och vad saknar de?

Flera studier har genom åren redovisat elevers behov i samband med val och väljande. Exempelvis konstaterar Dresch och Lovén i studien *Vägen efter grundskolan*, som omfattade elever i årskurs 9, att dessa elever efterfrågar både information och ett behov av att få diskutera sin situation. Även behoven att få nya perspektiv och möjlighet att diskutera sina starka och svaga sidor lyfts fram av eleverna. Enkäterna, som gjordes såväl före som efter valet till gymnasieskolan, visar att eleverna i efterenkäten framför allt hade saknat perspektivvidgande insatser och möjlighet att diskutera sina starka och svaga sidor. Den senare faktorn, som med utgångspunkt från indelningen i insikt, utsikt och framsikt (se ovan) kan betecknas som insikt, överensstämmer med flera andra studier som betonat elevers behov av ökad självkännedom.

Elevers behov och förväntningar

I samma studie uttrycker elever ett stort antal förväntningar på vägledare. Här framgår tydligt hur behoven varierar från ren information till betydligt mer personliga behov, som att förstå sig själv och livet. Några av de behov som framkom var:

- behov av information – svårigheter att överblicka, fler alternativ
- behov av nya perspektiv – se på min situation med andra ögon
- behov av att fatta beslut – valångest, kan inte avväga, vågar inte välja bort

- behov av hjälp på vägen – avstämning, stöd, coaching
- behov av stöd för motivation – hur går jag vidare och hur ser jag framåt?
- behov av att förstå sig själv och livet – vem är jag, hur ska jag leva och vad ska det bli av mig?
- behov av att bli sedd – jag finns, stanna upp, vila i sig själv, lätta på trycket
- behov av bekräftelse – få professionell återkoppling.

Sveriges Elevkårer och Lärarnas Riksförbund presenterade 2015 en rapport om gymnasieelevers och lärares uppfattningar om studievillkoren: *Från avhopp till examen. Så vill skolan utveckla skolan*. Rapporten baserades på ett frågematerial riktat till 1 000 sistaårselever i gymnasieskolan och lika många gymnasielärare, och man ställde bland annat frågor om erfarenheterna av vägledning. Det framkom i elevenkäterna att 40 procent av eleverna ansåg att de fick för lite eller ingen vägledning alls inför gymnasievalet. Detta var en större andel jämfört med tidigare undersökningar. Samtidigt ansåg 76 procent av de tillfrågade eleverna att en kontinuerlig studie- och yrkesvägledning är av stor betydelse för elevernas studiemotivation.

Eleverna är förberedda för utbildningsval men inte för yrkesval

I studien *Framtiden i sikte* framkommer, utifrån elevenkäter och fallstudier, vad eleverna tycker om olika innehåll och aktiviteter inför gymnasievalet. Här framgår att huvuddelen av eleverna (7 av 10) tycker de är gan-

ska eller mycket förberedda för gymnasievalet. Däremot menar en majoritet (6 av 10) att de inte är särskilt eller inte alls förberedda för kommande yrkesval. Flera elever uttrycker också ett behov av mer vägledning. I intervjuerna, kopplade till fallstudierna, efterlyser eleverna fler kontakter med arbetslivet och vill att skolan ska börja tidigare med förberedelser inför kommande valsituationer. Det som framför allt understryks i studien, av både vägledare och elever, är elevernas brist på kunskaper om yrken och arbetsmarknad.

I samma studie har eleverna i intervjuerna fått reflektera över begreppen insikt, utsikt och framsikt. Här menar de att samtliga dessa begrepp behövs men att behovsbilden kan variera mellan olika elever. Som en av eleverna uttrycker det:

Utsikt och framsikt ska skolan hjälpa till med. Men också insikt för det är svårt att veta hur man är. Man borde snacka mer om hur man är som person. (elev, årskurs 9)

Även i utbildningsutskottets uppföljning av studie- och yrkesvägledningen i grund- och gymnasieskolan 2017/18 konstateras, med utgångspunkt i flera undersökningar, att många elever bedömer vägledningen som viktig men att de inte tagit del av vägledning i den omfattning och kvalitet som de önskat.

I studien *Framtiden i sikte* diskuterar författarna hur eleverna beskriver olika lektionsinslag och vad de minns av dessa. Resultaten pekar på att eleverna ofta har svårt att erinra sig undervisningsinnehåll som har med framtidsvalen att göra. Eleverna uppskattar till exempel praon men säger att de inte haft någon uppföljning av den i sko-

lan. Samtidigt beskriver flera lärare hur de haft återkommande uppföljningar av praon. Denna disparata bild kan förklaras av att eleverna har svårt att se helheter, vilket i sin tur kan hänga samman med en bristande struktur av kunskapsområdet. Eleverna uppfattar endast spridda insatser och har svårt att skapa en helhetsförståelse, till skillnad från deras förståelse för de läroämnena som löper under större delen av grundskoletiden.

Vägledning är uppskattat men systemfel behöver åtgärdas

Utifrån de studier som gjorts kan vi konstatera att vägledning i generell mening får starkast genomslag när olika åtgärder kombineras. Det innebär att individuell vägledning får större effekt om den kombineras med karriärlärande i undervisningen. Svenska studier (se Dresch och Lovén, 2010) visar att huvuddelen av vägledning sker vid brytpunkter som exempelvis gymnasieval eller val till högskola/universitet. Det innebär att den mer processinriktade vägledning som förespråkas inom såväl forskning som läroplansdokument sällan sker på ett systematiskt och strukturerat sätt.

Utifrån redovisade studier kan vi också konstatera att det finns många utmaningar som främst gäller den generella vägledningen men som också avspeglar sig i den individuella vägledningen. Samtidigt vill vi understryka att vägledningen i flera avseenden har en viktig och betydelsefull roll i unga och vuxnas valjande. Flera studier visar vägledningens värde för såväl individen som samhället. Elever i utbildningssystemen får möjlighet att

både tolka och förstå information och också diskutera och ventilera sin egen situation och sina planer för framtiden.

Det är också viktigt att understryka hur komplexa sambanden är när det gäller val och väljande av framtid. De mål som finns för verksamheten uttrycker enligt vår mening en del överväganden som alltför sällan kombineras med tillräckliga resurser och utbildningsinsatser för lärare och rektorer. Föreställningar om yrken och utbildningar som är kopplade till genus och social status kan vara djupt förankrade. Därför krävs betydligt fler insatser än några enstaka vägledningssamtal i grund- eller gymnasieskolan.

Nordiska erfarenheter

Som vi påtalade i inledningen av detta kapitel har svårigheterna med att förverkliga intentionerna med den generella vägledningen varit uppenbara i många år. En förklaring kan vara att det behövs utveckling av pedagogiska idéer och läromedel. Vägledarna behöver ha en tydligare plats i undervisningen, och utan ett tydligt ämne eller kunskapsområde är benägenheten att utveckla läromedel begränsad.

Av det skälet är det intressant att titta närmare på utvecklingen i några nordiska grannländer där man har infört ett ämne eller kunskapsområde med reglerat timantal och där också olika läromedel tagits fram. I Finland finns både ett elevmaterial och en lärarhandledning kallad *Studielotsen* och i Norge finns materialet *Utdanningsvalg*.

I Sverige har Skolverket gett ut flera publikationer med exempel på hur undervisning kring studie- och yrkes-

vägledning kan läggas upp, såväl på grundskolenivå som inom gymnasie- och vuxenutbildning. Materialet har i flera fall sitt ursprung i den omfattande processutbildning om skola–arbetsliv som genomfördes 2014–2019 och som omfattade cirka 7 000 lärare, rektorer och studie- och yrkesvägledare. Skolverkets publikation *Studie- och yrkesvägledning som hela skolans ansvar* från 2017, som innehåller praktiska exempel från grundskolor, grundskärskolor, gymnasieskolor och vuxenutbildning, är ett av flera exempel på olika stödmaterial som tagits fram.

I de nordiska länderna har det förts diskussioner som påminner om de som har förts i Sverige, om hur karriärutbildning ska organiseras och genomföras. I likhet med i Sverige visade det sig att karriärutbildningen i praktiken behöver utvecklas och man behövde besluta hur den skulle organiseras, antingen som ett enskilt ämne eller integreras i befintliga ämnen. I såväl Finland som Norge och Danmark har resultatet blivit att ett enskilt ämne har inrättats.

Finland

Finland har sedan länge ett obligatoriskt ämne kallat *elevhandledning* under hela grundskolan och som i årskurserna 7–9 omfattar 76 timmar. Till detta kommer individuell vägledning, gruppvägledning samt perioder av arbetsplatsförlagt lärande. I den senaste läroplanen från 2014 beskrivs ämnet av Finlands motsvarighet till Skolverket, Utbildningsstyrelsen, på följande sätt:

Elevhandledningen fungerar som en länk mellan skolan, samhället och arbetslivet. Elevhandledningen ska främja rättvisa, likvärdighet, jämlikhet och delaktighet samt före-

bygga marginalisering från utbildning och arbetsliv. De kunskaper och färdigheter som utvecklas inom elevhandledningen bidrar till att trygga tillgången på kompetent arbetskraft och till att efterfrågan och utbud på kunnande sammanfaller i det framtida arbetslivet.

I läroplanen betonas utöver den personliga utvecklingen även vikten av att trygga tillgången på kompetent arbetskraft, det vill säga behovet av matchning mellan utbudet och efterfrågan på arbetskraft med olika kompetenser i arbetslivet. Redan 1991 utvärderades elevhandledningen och det konstaterades att ämnet uppskattades, men man pekade också på vikten av att tydliggöra dess syfte för eleverna. Det framhölls att det annars riskerade att uppfattas som ett ämne bland alla andra i skolan. Den senaste nationella utvärderingen gjordes 2011 och i den konstateras följande:

... de bästa formerna av praxis i elevhandledning bestod av bekantande med arbetslivet, klassformad elevhandledning och det att eleverna i de lägre årskurserna i grundskolan fick bekanta sig med de högre kurserna. (Undervisnings- och kulturministeriet 2011, svenskt sammandrag s. 1.)

Danmark

I Danmark finns ämnet utbildning och jobb (*uddannelse og job*) som ett obligatoriskt ämne i den danska grundskolan (*folkeskolen*) från förskoleklass till årskurs 9. Undervisningen ska planeras i tre steg: för det första från den obligatoriska förskoleklassen till och med årskurs 3, för det andra årskurs 4–6 och för det tredje årskurs 7–9.

Ämnet är obligatoriskt men har inget reglerat timantal, och det är rektorerna som fattar beslut om hur och inom vilka ämnen undervisningen ska ske. I anvisningarna finns mer detaljerade beskrivningar av vad som ska tas upp inom kunskapsområdet. Rektorerna på respektive skolenhet är skyldiga att rapportera hur ämnet läggs upp och vilka insatser som görs.

Syftet med ämnet är enligt Børne- og Undervisningsministeriet (motsvarigheten till det svenska Utbildningsdepartementet) att utmana eleverna när det gäller deras utbildningsval och rusta dem för vidare utbildning och framtida jobb.

Lärarna och vägledarna ska i folkskolans senare årskurser ge eleverna större kunskap om arbetsmarknad och arbetsliv. Dessutom ska ämnet ge eleverna mer kunskap om gymnasieutbildningar och vad de olika utbildningarna leder till. (Børne- og Undervisningsministeriet)

Någon direkt utvärdering av hur ämnet läggs upp och uppfattas finns ännu inte. Men den danska forskaren Randi Boelskifte Skovhus har i sin avhandling *Vejledning – Valg og læring* från 2017 framhållit att uppföljningen är svag från den ansvariga myndigheten, vilket har bidragit till betydande lokala och regionala variationer i genomförandet av undervisningen.

Norge

I Norge inrättades 2008 ett kunskapsområde kallat *utdanningsvalg*. I läroplanen beskrivs ämnet på följande sätt:

Utbildningsval (utdanningsvalg) ska bidra till att skapa en helhet och ett sammanhang i undervisningen och på ett

bättre sätt binda samman grundskolan och gymnasieskolan. Att få testa olika intressen och bli medveten om talanger och fallenheter kan bidra till att fler gör med kunskapsbaserade val av utbildning och yrke. Ämnet ska bidra till en ökad medvetenhet om arbetslivets krav på kunskaper och kompetenser.

Utdanningsvalg har tre kärnelement:

- Eleverna ska lära känna gymnasieskolan och arbetslivet.
- Eleverna ska få kunskap om olika utbildningsprogram.
- Eleverna ska arbeta med egna val.

En utvärdering av verksamheten visar en rad svårigheter men också på flera positiva erfarenheter. Så här uttrycker sig en lärare (hämtat från Andreassen, 2011):

Det är något med ett nytt ämne. Det tar tid innan man värdesätter det i kollegiet. Då vi startade försöket så fanns det ett jättemotstånd i kollegiet att så många timmar skulle gå till detta. Det var helt enkelt många fajter och ett väldigt starkt motstånd.

Senare utvärderingar (återgivna i Andreassen, 2011) talar dock för allt starkare kopplingar till elevernas lärande i den ordinarie ämnesundervisningen:

En annan sak som jag tror gör ämnet till en succé efter hand är att det inte enbart är vägledaren som styr det hela. Det här handlar om att flera lärare efter hand blir bekanta med ämnet och att det blir en del av de samtal som förs med elev och föräldrar.

Utvärderingarna visade också att ämnet var särskilt uppskattat bland många elever med särskilda behov. Motivationen för skolan ökade, eftersom de fick stöd i att se ett tydligt samband mellan skolans undervisning och ett kommande arbetsliv.

Vad kan Sverige lära av våra nordiska grannländer?

I en studie av forskarna Olofsson, Lovén och Deliér (2017) diskuteras med utgångspunkt i erfarenheterna från de nordiska länderna förutsättningarna för en framgångsrik generell vägledning. Sammanfattningsvis drar forskarna följande slutsatser i sin rapport:

- Tanken att karriärundervisning ska ingå i alla ämnen har visat sig leda till svag måluppfyllelse.
- Ett särskilt ämne om arbetsliv och utbildning med reglerat timantal ökar möjligheten att ge eleverna bättre valkompetens.
- Styrning via läroplanen är en nödvändig men inte alltid tillräcklig insats.
- Kompetensutveckling av lärare inom området skola-arbetsliv är en nyckelfaktor för högre måluppfyllelse.
- Samverkan med omgivande arbetsliv och arbetsförmedling är viktiga plusfaktorer och bör regleras genom särskilda samverkansorgan.
- God progression och en väl genomtänkt struktur kring undervisningen i frågor om arbetsliv och utbildning ger högre måluppfyllelse.

Den statliga utredningen Framtidsval har också hämtat inspiration från de nordiska länderna och föreslår ett nytt

obligatoriskt kunskapsområde i grundskolan och motsvarande skolformer. Kunskapsområdet kallas just för *framtidswal* och föreslås innehålla tre teman: val och framtidsplanering, arbetsliv och samhälle samt utbildningsvägar och yrkesområden. Kunskapsområdet föreslås omfatta 80 timmar under årskurs 7–9. Dessutom föreslog utredningen att Skolverket ska få i uppdrag att stärka skrivningarna i gymnasieskolans ämnesplaner i samhällskunskap samt se över kursplanerna i grundskolan i syfte att tydliggöra karriärvägledningsperspektivet.

I studien *Framtiden i sikte* genomfördes fallstudier som indikerar att det finns en stark uppslutning bland såväl lärare som elever för ett nytt ämne eller kunskapsområde kopplat till utbildningsval och arbetsliv.

Lärande exempel

Innan vi sammanfattar detta kapitel ska vi visa två exempel på vägledningsarbete med fokus på karriärlärande. Första exemplet avser ett projekt kallat Framtidswal, vid Bergby centralskola i Gävle kommun, vilket omfattar årskurs 7–9. Andra exemplet handlar om undervisning för ökad valkompetens i Timrå kommun.

Framtidswal i Gävle kommun

Så här beskriver initiativtagarna studie- och yrkesvägledare Ulf Ögren och förstelärare Charlotta Nordell sitt projekt:

Vi har valt att ha en utbildad lärare och en vägledare som ansvarar för ämnet och lektionerna. Detta för att vi ska få en röd tråd och en helhet i ämnet. När vi har utbildad per-

sonal så kan underlaget även användas till bedömning av elever inom övriga ämnen.

Omfattning: Vi har valt att använda Framtidsval under 60 min/vecka för årskurs 7, 8 och 9. Vi har tagit timmar från Elevens val och vi gör det i halvklass.

Innehåll: Vi har valt att dela upp ämnet i tre områden. Utsikt, Insikt och Verktyg. Där utsikt står för utbildning, arbetsmarknad, prao och samarbete med arbetslivet. Insikt tar upp ämnen som självledarskap, normer, värderingar och medvetna val. Delen med verktyg handlar om handfasta verktyg som studieteknik, inlärningsstrategier, handlingsplaner i livet och hur man gör när man stöter på hinder.

Instagram: Vi har valt att skaffa en Instagramsida där vi lägger upp affirmationer och tips till såväl elever som föräldrar. Under dessa veckor har det inte varit något problem med elever som tagit ämnet oseriöst.

Syftet med projektet är att:

- motverka val utifrån kön, socialt och kulturellt
- bredda kunskaper om samhälle och arbetsliv
- öka måluppfyllelsen
- ökad reflektion och kunskap om sig själv förhållande till val av inriktning
- rusta för ett föränderligt arbetsliv
- minska avhopp
- ökan studienivå
- underbygga för medvetna val.

Till det kan tilläggas att införandet av kunskapsområdet framtidsval fått positiva effekter även för undervisningen i andra ämnen. Både rektorer och flera lärare vittnar om hur eleverna är mer motiverade och intresserade av att prata om sin framtid.

Figur 6. Kunskapsområdet framtidsval innehåller tre delar: arbetsliv och utbildning, självkännedom samt målsättning. Varje del innehåller olika moment som eleverna ska arbeta med.

Undervisning för ökad valkompetens i Timrå kommun

Detta exempel handlar om högstadiееlever som står inför valet till gymnasieskolan, och exemplet kommer från Arenaskolan i Timrå kommun. I ett program från Utbildningsradion (UR) 2018 lyfts erfarenheterna från Arenaskolan:

Utgångspunkten för övningen på Arenaskolan är att eleverna behöver hjälp med att utveckla förmågan till väl underbyggda val. För att göra det har vägledaren tagit fram ett dokument med frågor som eleverna ska reflektera över, diskutera och besvara. De ska också öva sig i att fatta beslut. Frågorna är omedelbart relaterade till val av aktiviteter på en kommande friluftsdag, men eleverna är medvetna om att frågorna och tillvägagångssättet är relevant för valet av gymnasieutbildning. Frågorna lyder bland annat "Vad vet jag?" och "Hur utmanar jag mig själv?". De får vidare reflektera över frågorna "Vad blir konsekvensen?" och "Vad är bäst för mig?" liksom "Var får jag mer information?".

Studie- och yrkesvägledaren Sara Nordström framhåller att eleverna inte behöver skapa strategin för väl underbyggda val på egen hand utan frågorna och beslutsövningen ska hjälpa dem att påbörja lärandeprocessen för ökad valkompetens. Sara hänvisar till hur Pippi Långstrump resonerade: "Det har jag aldrig provat förut, så det klarar jag säkert" och tillägger att sanningen i stället oftast är att vi går på det vi redan vet, eller åtminstone tror att vi vet. Oftast är vi också kortsiktigt luststyrda.

Sara betonar vidare för eleverna som står inför gymnasievalet att det nu inte handlar om att köpa godis. Det handlar om ett viktigt och långsiktigt val. Då behövs utrymme för eftertänksamhet. Samtidigt handlar det om att medvetandegöra eleverna om att det är olika faktorer som påverkar om val blir bra eller ej. Självkännedom är en sådan faktor. I vilka avseenden kan jag utveckla och förändra mig – eller är jag statisk? Det handlar naturligtvis också om själv-

förtroende. En tro på att jag kan bli bättre. Hur utmanar jag mig själv? När mår jag bäst? Det påverkar också ens val, menar Sara.

Frågorna kopplas alltså till en övning i beslutsfattande som handlar om val av aktiviteter i samband med en friluftsdag: fotboll, ridning, långfärdsskridskor eller paddel-tennis. Eleverna får inte göra sitt val förrän de svarat på samtliga frågor. När vägledaren har redogjort för förutsättningarna och frågorna sätter sig eleverna i bikupor för att diskutera och besvara frågorna. Vägledaren och läraren deltar i diskussionerna. Efteråt får varje bikupa sammanfatta sina diskussioner med särskilt fokus på motiven för och konsekvenserna av valet.

Sammanfattande kommentarer

I det här kapitlet har vi beskrivit vikten av ett lärandeperspektiv på karriärvägledning. Samtidigt har vi konstaterat att det finns brister i skolornas arbete med den generella vägledningen. Vi har också redovisat och diskuterat flera orsaker till detta.

Vidare har vi gett en bild av ungdomars och vuxnas val: vad som påverkar dem och vad de vill ha ut av vägledning. Det finns en risk för överdriven pessimism när återkommande utvärderingar visar att verksamheter fungerar mindre bra, men det är viktigt att vara klar över vilka utmaningar som ligger framför oss om vi vill förverkliga målen i läroplanerna. Det är inga omöjliga åtgärder som måste till – det visar bland annat erfarenheterna från olika initiativ och från våra nordiska grannländer. Men de förutsätter en stark struktur, ett tydligt ansvars-

tagande från huvudmännen, samordning, resurser och inte minst stöd för de lärare som medverkar till att utveckla karriärlärandet.

LÄSTIPS!

Hammargren, L. (2018). *Studie- och yrkesvägledningen i grundskolan och gymnasieskolan – en uppföljning*. Rapport från riksdagen 2017/18: RFR24. Stockholm: Riksdagstryckeriet.

Lundahl, L. (red.) (2010). *Att bana vägen mot framtiden*. Lund: Studentlitteratur.

Lundahl, L; Lovén, A; Holm, A-Si; Lindblad, M & Rolfsman, (2020). *Framtiden i sikte. Skolans stöd för ungas karriärlärande*. Lund: Studentlitteratur.

Styrning och ledning av vägledningsarbetet

Syftet med det här kapitlet är att visa vilken central roll rektorer och andra beslutsfattare har för att vägledningen ska få goda förutsättningar att genomföra sitt uppdrag och uppfylla målen. I kapitlet beskrivs forskning som visar att samordning av alla berörda inom skolsystemet leder till större möjligheter att förverkliga målen. I kapitlet lyfter vi också fram studier och granskningar som visar att styrningen och organiseringen av vägledningen behöver stärkas, men vi ger också exempel på hur man kan arbeta med en väl fungerande organisation för studie- och yrkesvägledning.

Kapitlet tar sin utgångspunkt i aktuella utmaningar kopplade till studie- och yrkesvägledningen vad gäller behovet av att hitta styrinstrument och stödstrukturer för att utforma en generell och likvärdig vägledning i linje med intentionerna i skollagen, läroplaner och i Skolverkets allmänna råd. Det handlar egentligen varken om nya eller unikt svenska utmaningar; motsvarande ambitioner har också funnits i många andra länder. Men svårigheterna att förverkliga intentionerna har, som också påtalats, varit

många. Vi kan också se att mycket bra utvecklingsarbete pågår, där framgångsfaktorerna kännetecknas av att det funnits politiskt uppsatta mål och ett system för återrapportering till politiken.

Kapitlet ger också några lärande exempel på hur insatser leder till att styrdokumentens mål för studie- och yrkesvägledningen nås samt hur en starkare styrning och samordning kan genomföras i praktiken.

Vem har ansvar för styrning och ledning?

Huvudmannen, det vill säga kommunens förvaltning och politiska ledning, eller skolans styrelse när det handlar om enskilda huvudmän, ska enligt skollag och läroplaner konkretisera vad studie- och yrkesvägledning innebär för den egna verksamheten och vid beslut om organisation och resursfördelning säkerställa att elevernas behov av studie- och yrkesvägledning tillgodoses. De allmänna råden för studie- och yrkesvägledning ger ett stöd för hur huvudmannen bör arbeta med vägledningsfrågorna. I praktiken kan det innebära att vissa uppgifter delegeras till andra befattningshavare, till exempel rektor.

Enligt grundskolans läroplan ska rektor ansvara för att ge riktlinjer och förutsättningar så att studie- och yrkesvägledningen blir ett ansvar för hela skolan. I gymnasieskolan betonas rektors ansvar för att besluta om ansvarsfördelningen mellan skolans olika personal-kategorier. Ansvaret vilar med andra ord tungt på rektor att styra verksamheten så att alla som arbetar i skolan ger eleven goda förutsättningar för att kunna göra väl underbyggda val.

Hur ser det då ut i den svenska skolan? Nedan ger vi, med hjälp av ett antal studier, en bild av en styrning som alltför ofta inte fungerar på det sätt som förespråkas i skollag, läroplaner och de allmänna råden.

Studier, uppföljningar och utredningar om styrning

Styrningen av vägledningen och förutsättningarna för att förverkliga ambitionerna med en generell studie- och yrkesvägledning har behandlats i flera sammanhang och i ett antal studier.

Planering och uppföljning behöver utvecklas

Skolinspektionen påtalade flera grundläggande brister i styrningen och organisationen av vägledningen i en granskning av 34 grundskolor 2013: *Studie- och yrkesvägledning i grundskolan*. Skolinspektionen konstaterade att det fanns omfattande brister i skolors och huvudmäns arbete med att planera och följa upp studie- och yrkesvägledningen. Det saknades i allmänhet tydliga och uppföljningsbara mål för vägledningen på skolenhets- och huvudmannanivå. I många fall gav rektorerna inga riktlinjer för hur vägledningen skulle organiseras och genomföras på skolan.

Bristen på styrande och uppföljningsbara mål för verksamheten återspeglades också i elevernas tillgång till vägledningen. Många av de lärare som intervjuades i samband med granskningen kände inget ansvar för vägledningen och hade enbart vaga föreställningar om hur vägledningsfrågorna skulle integreras i undervisningen. Det konstaterades också att skolorna saknade ett mål-

inriktat arbete för att motverka stereotypa gymnasieval i relation till kön, social och kulturell bakgrund.

Lokala mål saknas

I utbildningsutskottets uppföljning av studie- och yrkesvägledningen 2018 framstår huvudmannens styrning som relativt stark; nästan 70 procent av grundskolerektorerna uppgav att huvudmannen beslutat om mål för studie- och yrkesvägledningen, och 44 procent svarade att kommunen/huvudmannen krävt att skolan ska följa upp och rapportera arbetet med studie- och yrkesvägledningen. Samtidigt uppgav var tredje rektor i samma enkät att huvudmannen antingen inte beslutat om mål för studie- och yrkesvägledningen eller att de inte visste huruvida huvudmannen hade gjort det. Många rektorer efterfrågade också tydligare styrdokument för studie- och yrkesvägledningen.

Uppföljningen konstaterar:

Avsaknaden av lokala mål, eller att man uppfattar att inga mål finns, försvårar arbetet med att planera och göra prioriteringar i verksamheten.

I studien *Framtiden i sikte* framgår i en vägledarenkät att sex av tio vägledare anser att arbetet med studie- och yrkesvalsfrågor i deras skola främst baseras på tradition och rutiner. Fyra av tio vägledare anser att arbetet snarare grundas på en explicit strategi för skolan eller kommunen för vägledningsverksamheten. Liknande bilder återfinns i tidigare studier.

Ansvaret delegeras till enskilda vägledare

Med hänvisning till Skolinspektionens rapport från 2013 summerar utbildningsutskottets uppföljning att besluts-gången fungerar enligt följande:

Huvudmannen lämnar över ansvaret till rektorn som i sin tur lämnar vidare till den enskilde vägledaren.

Även i studien *Framtiden i sikte* dras liknande slutsatser, och flera vägledare i intervjuerna menar att det är de som i praktiken får ta ansvaret för all vägledning på skolen-heten. Samtidigt ger flera vägledare en enkät som ingår i studien, också ett antal konkreta exempel på att kom-muner och skolor börjat tänka och arbeta mer strategiskt med elevernas karriärlärande.

Skolinspektionen presenterade 2019 en ny granskning av vägledningsverksamheten, *Studie- och yrkesvägledning i undervisningen på yrkesprogram i gymnasieskolan*, denna gång med fokus på yrkesprogrammen i gymnasieskolan. I samband med granskningen genomfördes intervjuer med både elever, vägledare, lärare och rektorer.

Granskningen visar att det finns brister i väglednings-arbetet, att det saknas tydliga mål för verksamheten och att vägledningsfrågorna sällan inkluderas i det systema-tiska kvalitetsarbetet, varken på skolenhets- eller huvud-mannanivå. Rektorerna är enligt Skolinspektionen inte tillräckligt engagerade och det saknas ambitioner att utveckla vägledningen som ett gemensamt ansvar för olika personalgrupper på skolan.

Mycket bra utvecklingsarbete pågår

Vi vill också lyfta fram att det pågår väl organiserad och fungerande vägledning runt om i Sverige. År 2013 tog Sveriges Kommuner och Regioner, SKR (då: Sveriges Kommuner och Landsting, SKL) fram ett metodstöd om vägledningen i tio kommuner – *Framtidsval och arbetsliv. Exempel från kommuners studie- och yrkesvägledning*. Rapporten beskriver några kommuner som utmärkte sig genom ett framgångsrikt vägledningsarbete.

Framgångsfaktorerna kännetecknades av att det fanns politiskt uppsatta mål och ett system för återrapporering till politikerna. Vägledningsfrågorna upplevdes som ett gemensamt ansvar på skolenheterna och samarbetet mellan vägledare och annan skolpersonal fungerade väl. Vägledarna fick också tillfälle till samarbete med varandra och ofta möjligheter att arbeta i mer än en skolform.

Lärandet och utbytet mellan vägledarna framhölls som särskilt viktigt, liksom att det fanns en tydlig ansvarsfördelning och att nya arbetssätt var väl förankrade hos både rektorer och vägledare. Enligt SKR:s bedömning behövde det också finnas möjligheter att avsätta tid för att implementera nya sätt att arbeta med vägledningsfrågorna. Utbytet med det omgivande samhället och företrädare för arbetslivet framhölls inte oväntat som strategiskt.

Samtidigt som dessa kommuner kommit långt i utvecklingen av den generella vägledningen konstaterade SKR att det kvarstod en rad utmaningar. Man pekade särskilt på behovet av att se studie- och yrkesvägledning som något mer än ett stöd till enskilda elever; vägledningen

skulle i själva verket ses som ett kunskapsområde som rör frågor om arbetsliv och samhälle och som därmed skulle integreras i ämnesundervisningen. Det kunde också göras mer för att involvera alla professioner på skolorna i arbetet med vägledningen. Dessutom fanns det brister när det gäller utbytet med företrädare i arbetslivet.

Insatser ger resultat

– 7 000 har deltagit i Skolverkets satsning

Skolverket har mellan 2013 och 2019 under sju år haft regeringens uppdrag att stärka studie- och yrkesvägledningen. Cirka 7 000 lärare, rektorer och studie- och yrkesvägledare har deltagit i Skolverkets insats Utbildningspaketet skola–arbetsliv, vilken syftade till att stärka vägledningen i undervisningen och som hela skolans ansvar. I slutrapporten till regeringen, *Slutredovisning av uppdrag att genomföra fortbildningsinsatser för att förbättra kvaliteten inom studie- och yrkesvägledningen*, lyfter Skolverket bland annat vinsterna för både elever och lärare:

Lärare upplever att eleverna blir mer motiverade när de kopplar ämneskunskaper till framtida sysselsättning. Även lärarna upplever att de blir mer motiverade när deras elever uppfattar sambandet mellan skola och arbetsliv.

I rapporten konstateras att när kunskapen om vägledning och dess effekter ökar hos rektorer och huvudmän så ökar också intresset för att prioritera och organisera arbetet med dessa frågor.

Erfarenheterna från insatsen visar även bland annat följande:

- När beslutsfattare har fått kännedom om kunskapsområdet leder det till en mer medveten resursfördelning och en tydligare styrning. Detta leder i sin tur till att det ställs högre förväntningar på studie- och yrkesvägledningen, vilket gynnar dess kvalitet och likvärdighet.
- Det kollegiala samarbetet stärks när lärare, vägledare och rektorer ser studie- och yrkesvägledning som hela skolans ansvar. Utbildningsinsatserna har skapat förutsättningar för det.
- Elever i grund- och gymnasieskolan berättar att mer kunskap om arbetsmarknad och ökad självkännedom gör valet vid övergångar enklare och mer underbyggt.
- Inom vuxenutbildningen vittnar elever om att en tydlig koppling till arbetslivet underlättar valet av fortsatt inriktning och även utgör ett stöd i att synliggöra och värdesätta deras tidigare erfarenheter.

Genom olika studier och Skolverkets uppföljningar av genomförda insatser samt möten med huvudmän, rektorer, lärare och studie- och yrkesvägledare gör Skolverket, i sin slutredovisning av regeringsuppdraget att stärka studie- och yrkesvägledningen i skolan, följande bedömning:

- Studie- och yrkesvägledning behöver vara ett tydligt inslag tidigt i utbildningen och löpa som en röd tråd genom alla skolformer.

- Det är nödvändigt att integrera studie- och yrkesvägledning redan från början vid mottagande av nyanlända elever.
- Det finns ett behov av fortsatt arbete med att motverka könsstereotypa val.
- Det finns ett behov av tydligare reglering som stöd för att styra och leda studie- och yrkesvägledningen för att i högre grad nå styrdokumentens ambitioner.
- Den varierande tillgången till studie- och yrkesvägledning är problematisk ur ett likvärdighetsperspektiv.
- Vägledning används i alltför liten utsträckning som ett verktyg i skolans kompensatoriska uppdrag.

Samordning och tydlighet

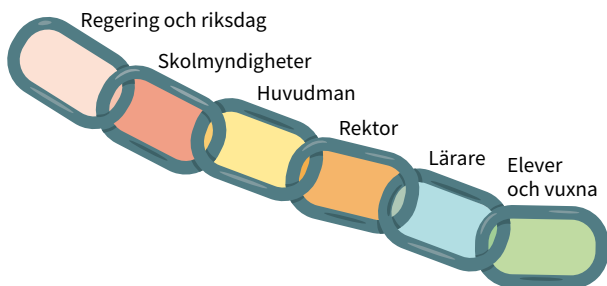
– en nyckel till bättre måloppfyllelse

Vikten av samordning och öppna kanaler mellan alla involverade framgår tydligt i en studie av forskarna Olofsson, Lovén och Deliér från 2017, *Styrning och organisation om den breda studie- och yrkesvägledningen*. Syftet var att granska styrning och organisationen av den generella vägledningen i tre kommuner. I samtliga dessa kommuner fanns en ambition att utveckla den generella studie- och yrkesvägledningen och att hitta former för styrning och uppföljning.

Författarna konstaterade att kommunerna hade en hög ambitionsnivå. Samtidigt visade resultaten hur svårt det är att leva upp till ambitionerna om en generell och likvärdig vägledning. Kommunernas arbete analyserades utifrån tre nivåer:

- en beslutande nivå (politik, förvaltning och rektor)
- en verkställande nivå (vägledare, lärare och rektor)
- en resursnivå (företrädare för arbetsliv och arbetsförmedling).

Bristerna i kommunerna handlade om att ingen av nivåerna fanns på plats. I vissa fall fanns en klar plan för vägledning från huvudmannen men ingen tydlig uppföljning på den verkställande nivån. I andra fall fanns en väl utvecklad samverkan med arbetslivet men utan koppling till den beslutande nivån. En av slutsatserna var att ambitioner och intentioner måste innefatta samtliga tre nivåer för att verksamheten ska nå högre måluppfyllelse. Dessutom är det viktigt att ha ett långsiktigt perspektiv så att inte ett fungerande arbete riskerar att upphöra eller försvagas när de bärande krafterna inte längre finns kvar, och nuvarande reglering inte ger tillräckligt stöd för detta.

Figur 7. Alla delar i styrkedjan behöver vara involverande för att studie- och yrkesvägledningen ska ges förutsättningar för att få genomslag.

Det finns alltför få effektstudier

Det finns också exempel på mer forskningsinriktade studier. Nationalekonomen Anders Stenberg konstaterar i forskningsöversikten *Att välja utbildning. Betydelse för individ och samhälle* att forskningen om vägledningen har blivit alltmer omfattande och refererar till studier inom en rad olika discipliner. Samtidigt betonar han att det inte finns särskilt mycket effektutvärderingar på området. Han pekar också på det paradoxala att styrdokumentet för skolan under så många år framhållit betydelsen av en generell studie- och yrkesvägledning men att inte mycket hänt i praktiken för att förverkliga en sådan organisation av vägledningen.

Trots få studier som visar effekter menar Stenberg att en bättre organiserad studie- och yrkesvägledning ger eleverna möjlighet att göra studieval som är mindre beroende av social bakgrund och könstillhörighet, vilket sannolikt skulle bidra till ökad individuell och samhällelig välfärd.

Ramverk är viktiga för lärandeprocessen

I kapitel 2 redogjorde vi för en del av den kritik som finns mot utgångspunkterna för begrepp som valkompetens. De forskare som har varit kritiska mot valkompetens, utifrån dess starka fokus på individens kapacitet, har dock pekat på vikten av tydliga strukturer eller ramverk för ett kunskapsområde som karriärvägledning och hänvisar till erfarenheter från bland annat USA, Kanada och Australien. Dessa ramverk kallas bland annat *blueprints* (sv. ritningar) och de har tre kärnelement:

1. karriärlärandeområden, det vill säga mål eller kompetenser
2. en lärandemodell som beskriver förståelsen för hur man lär och förvärvar färdigheter
3. olika etapper som beskriver de utvecklingssteg som individen genomgår för att bli valkompetent.

Ramverken är ganska omfattande och detaljerade, och i dessa ingår också modeller och praktiska exempel för olika åldersgrupper och skolformer. Forskarna menar att *blueprints* i olika former är en bra utgångspunkt för utveckling av lärandemodeller inom karriärvägledning men att mer forskning behövs.

En viss parallell till ramverken ovan är det förslag utredningen *Framtidsval* (se nedan) har att huvudmännen ska upprätta en plan för karriärvägledning.

Förslag på vad som går att göra

Mot bakgrund av de brister som påtalats ovan kan det finnas skäl att nämna två utredningar med förslag att åtgärda en del av bristerna.

Yrkesprogramutredningen

I Yrkesprogramutredningens slutbetänkande Välja yrke (SOU 2015:97) sammanfattades svensk och internationell forskning om studie- och yrkesvägledningens betydelse. Även om det saknades regelrätta effektutvärderingar på området menade utredningen att åtskilliga studier bekräftade vägledningens betydelse för välgrundade och normbrytande utbildningsval. Mot bakgrund av alla de rapporter som pekade på brister kopplat till elevers till-

gång till kvalificerad och likvärdig vägledning förordade utredningen en hårdare reglering vad gäller elevers rätt till vägledning.

Utredningen föreslog också att en ny utredning skulle ges i uppdrag att utreda och lämna förslag om hur studie- och yrkesvägledningen kunde utvecklas och stärkas, samt lämna förslag på hur vägledningen på ett bättre sätt kunde integreras i undervisningen. Frågan om ett nytt ämne, som i direktiven benämndes arbetslivskunskap, skulle också behandlas.

I slutbetänkandet förordade utredningen en tydlig reglering av vägledningen kopplad till antalet väglednings- och informationstillfällen (och timmar) per elev samt att alla grundskoleelever skulle ha rätt till minst två veckors prao. Syftet var att dels underlätta framtida utbildningsval, dels bidra till att fler elever valde yrkesprogram i gymnasieskolan samt att kontakterna med arbetslivet skulle stärkas. Erfarenheterna från arbetslivet skulle också kunna påverka undervisningen positivt inom olika ämnen.

Utredningens förslag gällande prao infriades, och 2018 återinfördes ett uttryckligt krav i skollagen på att elever i årskurs 8 och 9 i grundskolan samt årskurs 10 i specialskolan skulle omfattas av minst tio dagars prao.

Utredningen om en utvecklad studie- och yrkesvägledning

Utredningen om en utvecklad studie- och yrkesvägledning lämnade det tidigare nämnda betänkandet *Framtidsval – karriärvägledning för individ och samhälle* (SOU 2019:4) till regeringen i januari 2019. En utgångs-

punkt för utredningens arbete var att den hittillsvarande regleringen av vägledningen inte varit tillräckligt tydlig.

Utredningen diskuterade bland annat förslagen om en direkt reglering eller miniminivå vad gäller antalet vägledningstillfällen per elev. I slutändan avvisades emellertid en sådan ordning med motiveringen att miniminivån sannolikt skulle bli normen. I stället föreslogs ett förtydligande där det framgår vad eleven ska erbjudas vid olika tillfällen. Utgångspunkten var att alla elever skulle ha tillgång till behovsanpassad karriärvägledning.

Samtidigt gjordes ett förtydligande om rätten till individuell karriärvägledning för elever med särskilda behov. Det gällde till exempel elever i grundskolan eller motsvarande skolformer inför val till gymnasieskolan och gymnasiesärskolan. Det handlade också om nyanlända elever i grundskolan och gymnasieskolan och om elever som avslutade gymnasieskolan och gymnasiesärskolan i förtid och därmed riskerade att inte få någon gymnasieexamen alternativt gymnasiesärskolebevis.

Utredningen förordade också klarare riktlinjer för vägledarnas verksamhet och en tydligare styrning av vägledningsarbetet. Enligt utredningens förslag ska vägledarens uppgifter tydliggöras i skollagen. Dessutom ska huvudmannen vara skyldig att ta fram en plan för karriärvägledningen. Planen bör, enligt utredningen, innehålla en redogörelse för hur elevers behov av vägledning ska tillgodoses och hur arbetet med karriärvägledning ska samordnas (s. 23). Planen ska också syfta till att skapa mer likvärdiga förutsättningar för vägledning på olika skolenheter och utgöra en del av det systematiska kvalitetsarbetet.

Vägledningsresurserna föreslås vidare fördelas för att möta behoven på de olika skolenheterna. Det innebär i klartext att utredningen argumenterar för en socio-ekonomisk fördelningsnyckel gällande anslagen till vägledning på huvudmannanivå. Skolenheter med en överrepresentation av elever från mindre gynnade socio-ekonomiska förhållanden ska också tilldelas mer resurser för vägledning.

Skolverket har fått i uppdrag att utveckla utredningens förslag om en digital tjänst för vägledning; de återstående förslagen bereds för närvarande i Regeringskansliet. Att behovet är stort av insatser för att förbättra styrningen av vägledningen, bland annat för att förbättra förutsättningarna för den generella vägledningen, är otvetydigt.

Lärande exempel

Trots de brister av styrning av vägledningen som framgått är det viktigt att påpeka att det med relativt enkla medel går att åstadkomma positiva förändringar. Nedan ger vi tre sådana exempel på planering och styrning av vägledningsarbetet i syfte att uppnå de nationella målen kopplade till en generell och likvärdig studie- och yrkesvägledning.

Styrning av vägledningen i Östersunds kommun

Det första exemplet utgår från grundskolorna i Östersunds kommun. Barn- och utbildningsförvaltningen i kommunen har antagit särskilda riktlinjer – *Riktlinjer för studie- och yrkesvägledning i Östersunds kommun*. Riktlinjerna är tillgängliga via SKR:s webbplats, där det

presenteras metodstöd och lärande exempel för vägledningsarbete inom olika skolformer.

I riktlinjerna formuleras mål för undervisningen och vägledningen av elever i förskoleklassen, grundskolan och grundsärskolan. Enligt målen ska elever i de första årskurserna bland annat förstå vad ett yrke är och varför ett arbete är viktigt för såväl individ som samhälle. På mellanstadienivå ska eleverna ha bekantat sig med olika branscher och yrken i närsamhället. Man ska bland annat förstå innebörden av att vara anställd respektive arbetsgivare och av att arbeta för ideella organisationer. På högstadienivå är målen inriktade på att utveckla elevernas valkompetens. Alla elever ska ha vägledningssamtal med en utbildad studie- och yrkesvägledare, och de ska erbjudas information om val av utbildningsvägar och yrken, även gällande möjligheter efter gymnasieskolan. Eleverna ska också genomföra praoperioder om minst tio dagar.

Utifrån riktlinjerna ska samtliga skolenheter ta fram särskilda handlingsplaner som utvärderas årligen. Rektorer är ansvariga för detta. Utvärderingarna av skolornas handlingsplaner ska sedan behandlas och bedömas av kommunens barn- och utbildningsförvaltning. Förvaltningens behandling av dessa utvärderingar ligger därefter till grund för en årlig revidering av de kommungemensamma riktlinjerna. Rektorer samt studie- och yrkesvägledare ska även erbjudas stöd och inspiration via webbplatsen *Pedagog Östersund* som innehåller uppdaterad information och lärande exempel från olika skolformer – dels från kommunen dels på riksnivå.

Handlingsplan i Stenungsunds kommun

Stenungsunds kommun har inom ramen för ett projekt med finansiering från Europeiska socialfonden tagit fram en plan för vägledningsarbetet med titeln *Studie- och yrkesvägledning – hela skolans ansvar*. Den kommunala handlingsplanen berör alla skolformer, från förskolan till vuxenutbildningen. I dokumentet redogörs för betydelsen av vägledning och de olika läroplanerna presenteras. Dessutom beskrivs hur ett utvecklingsarbete kan initieras, och kommunen betonar det gemensamma ansvar olika professioner har för vägledningen. Handlingsplanen anger också vilka rutiner som ska gälla vid planering av arbetet med vägledning:

Rektor initierar och ansvarar för att varje förskola/skolenhet utarbetar en årlig aktivitetsplan utifrån behov och förutsättningar. Förskolechef/rektor utser ansvariga i arbetet med planen och bjuder in till planeringsmöte vid läsårsstart varje år. Målen och insatserna i den årliga aktivitetsplanen ska ingå i verksamheternas systematiska kvalitetsarbete.

I ett par bilagor ges därefter både förslag och tips på olika aktiviteter uppdelade efter olika åldersgrupper och stadier.

Malmö stad arbetar med styrning och ledning

Nedanstående exempel är hämtat ur Svenskt Näringslivs skrift *Styrning och ledning* från 2019 och det beskriver hur Malmö stad arbetar med studie- och yrkesvägledningen. Vi har valt ut några delar av redovisningen.

De senaste åren har Malmö stad bedrivit ett processbaserat utvecklingsarbete med att ta fram riktlinjer och stöd för hur skolorna ska arbeta med studie- och yrkesvägledning. Bakgrunden till huvudmannens intresse för studie- och yrkesvägledning är en diskussion om elevernas behov av vägledning, även utifrån ett lokalt och samhällsekonomiskt perspektiv.

För att hålla diskussionen om studie- och yrkesvägledning vid liv, och för att kunna erbjuda skolorna stöd i kvalitetsutvecklingen av området, har Malmö stad inrättat en heltidstjänst för en utvecklingsledare, och flera av skolorna har nu skrivit handlingsplaner för arbetet med studie- och yrkesvägledning.

En förvaltningsövergripande styr- och arbetsgrupp arbetade fram riktlinjer som ska prägla Malmö stads gemensamma arbete med studie- och yrkesvägledning på tre områden:

- en likvärdig studie- och yrkesvägledning
- studie- och yrkesvägledning i vid bemärkelse för att förbättra elevernas valkompetens
- samverkan inom och mellan skolformer och med omvärlden.

I riktlinjerna för grundskolan beskrivs att varje skola ska utforma en ”lokal handlingsplan för studie- och yrkesvägledningen”. Syftet är att planen ska beskriva vad skolan faktiskt kommit överens om samt fastställa ansvar och uppföljning. Som stöd för detta har några frågeställningar utarbetats, varav följande är några exempel:

- Hur mäter vi att vi lyckats?

- Har eleverna valkompetens?
- Hur integrerar vi elevens obligatoriska prao i undervisningen och studie- och yrkesvägledningen?
- Hur balanserar vi elevens önskemål, fantasier och drömmar med att förbereda dem för en realistisk plats i ett framtida arbetsliv?

Sammanfattande kommentarer

I det här kapitlet har vi visat att styrningen och organisationen av vägledningen behöver stärkas men också att det finns många exempel på hur man kan arbeta med en väl fungerande organisation för studie- och yrkesvägledning. Skolledarna är ofta inte i tillräckligt hög grad införstådda med sitt ansvar för att leda och fördela arbetet med vägledningsfrågorna på skolenheterna. Skolverket har dock visat att det finns fungerande verksamheter, när de som styr och leder verksamheten ser vilka förväntningar och krav de kan ställa på sin studie- och yrkesvägledning. Detsamma gäller skolornas övriga personalgrupper, som inte heller i tillräckligt hög grad är involverade i arbetet med den generella vägledningen om de inte får kännedom om varför och hur de kan arbeta med dessa frågor i sitt ordinarie arbete med eleverna.

Det är tydligt att intentionerna i styrdokumenterna om att det ska bedrivas ett vägledningsarbete som är hela skolans ansvar inte slagit igenom så som är avsett, och uppföljningar talar för att kunskaperna om målen för vägledningen är låga bland både rektorer och lärare. Dessutom förekommer sällan planering av vägledningen på huvudmannanivå och politisk nivå. Eftersom det saknas

uppföljningsbara mål för verksamheten sker inte heller någon uppföljning, till exempel i anslutning till det systematiska kvalitetsarbetet. Många efterfrågar också en tydligare reglering på det här området.

Som vi tidigare påpekat är inte de här bristerna omöjliga att lösa. En tydligare styrning från såväl huvudmän som skolledning och en genomarbetad analys av nuläget kan ge betydande effekter. Om alla förslag i utredningen *Framtidsval* genomförs krävs däremot mer resurser, särskilt om ambitionen att skapa mer utrymme för karriärlärande ska förverkligas.

Sammanfattningsvis visar erfarenheterna från olika kommuner och huvudmän att mer av planering och uppföljning krävs för att höja standarden och kvaliteten på vägledningen. Exempelen från Östersund, Stenungsund och Malmö i detta kapitel visar å andra sidan att enskilda kommuner kommit långt i strävandena att planera för en vägledning på skolorna som både motsvarar målen i de nationella styrdokumenterna och som knyter an till aktuell utbildningsforskning.

LÄSTIPS!

Olofsson, J., Lovén, A. & Deliér, E. (2017). *Styrning och organisation av den breda studie- och yrkesvägledningen: En bakgrund och tre fallstudier*. Stockholm: Skolverket.

Skolinspektionen (2019). *Studie- och yrkesvägledning i undervisningen på yrkesprogram i gymnasieskolan. Tematisk kvalitetsgranskning*. Stockholm: Skolinspektionen.

Sveriges Elevkårer & Lärarnas Riksförbund, (2015). *Från avhopp till examen. Så vill skolan utveckla skolan*.

Balansgång mellan individens och samhällets behov

Syftet med detta kapitel är att redogöra för studier om vägledningens betydelse i ljuset av de kompetens- och omställningskrav som kännetecknar dagens arbetsliv. Inom utbildnings- och vägledningsforskning, liksom i styrdokumentet för den svenska skolan, tillskrivs vägledningen en bredare betydelse jämfört med de kompetenspolitiska perspektiv på vägledning som framkommer i rapporter och uttalanden på internationell nivå. I det här kapitlet försöker vi därför beskriva det gränsland som vägledningen verkar inom, där den ska svara mot arbetslivets krav på kompetens och samtidigt stödja elever och vuxna i att forma en plan för sin framtid som svarar mot deras intresseområden.

I läroplanen för grundskolan står bland annat att skolan i samarbete med hemmen ”ska främja elevers allsidiga personliga utveckling till aktiva, kreativa, kompetenta och ansvarsställande individer och medborgare” (Lgr 11, 2018). För att kunna fullfölja detta, uppdrag och för-

bereda eleverna för det samhälle och arbetsliv som väntar, behöver skolan ha en förståelse för såväl dagens som morgondagens samhälle. Även EU tar upp de nyckelkompetenser som man anser att människor behöver i ett kunskapsbaserat samhälle och som behövs för att kunna möta utvecklingen i samhället och på arbetsmarknaden. Dessa nyckelkompetenser är:

- kommunikation på modersmålet
- kommunikation på ett främmande språk
- matematisk, vetenskaplig och teknisk kompetens
- digital kompetens
- lära att lära
- social och medborgerlig kompetens
- initiativförmåga och företaganda
- kulturell medvetenhet och kulturella uttrycksformer

I skollagen framhålls att gymnasieutbildningen ska lägga en grund för kompetensförsörjningen i arbetslivet. I läroplanen för gymnasieskolan sägs att eftersom "arbetslivet fortlöpande förändras när det gäller behovet av kompetens och rekrytering av arbetskraft inom olika områden har studie- och yrkesvägledning stor betydelse" (2.4 *Utbildningsval – arbete och samhällsliv*). I sammanhanget betonas att skolorna ska utveckla kontakter med företrädare för både arbetsliv och högskoleutbildningar för att vägledningen ska kunna förmedla en uppdaterad bild av villkoren på arbetsmarknaden för olika yrkesgrupper.

Vägledning har ofta, (bland annat av Malcolm Maguire 2004, och Tristram Hooley och Lyn Barham 2015) beskrivits som en funktion som ska balansera mellan dels människors behov av att uppfylla egna drömmar och intressen, dels samhällets behov att tillgodose efterfrågan på arbetskraft inom olika yrkesområden. Detta hänger i sin tur samman med vägledningens dubbla roll: dels som hjälpmedel för samhällets planering i fråga om utbildning, arbetsmarknadsåtgärder med mera, dels som resurs för individernas egna val av utbildning och arbete.

Som vi har betonat i tidigare kapitel omfattar vägledningen två viktiga dimensioner:

- *En individrelaterad dimension*, som handlar om att stärka människors självkännedom och självförtroende inför utbildnings- och yrkesval. Vägledningen rymmer en rad olika metoder och verktyg för att underlätta för människor att samla, granska och värdera information inom ramen för en lärandeprocess där också fallenhet, intressen och framtidsdrömmar utkristalliseras.
- *En bred samhällsdimension*, som handlar om att länka människors önskemål till samhällets behov, till de kvalifikationer som efterfrågas och till de jobb-möjligheter som uppstår i såväl offentliga verksamheter som i privata företag.

Vägledningen ska alltså inte ensidigt syfta till att anpassa utbildningsval till efterfrågebilden i arbetslivet utan samtidigt stödja en lärandeprocess hos eleverna där de successivt kommer till insikt om sina intresseinriktningar och ges känslomässiga och intellektuella förutsättningar

att göra underbyggda framtidsinriktade val. Ska vägledningen lyckas med detta är det därför viktigt att eleverna har kännedom om hur förutsättningarna i arbetslivet ser ut – något som bland annat betonas i rapporter av det europeiska nätverket för livslång vägledning (se till exempel ELGPN, 2015 och Cedefop, 2008). Som framgår av kapitel 2 är det en kunskap som efterfrågas av såväl vägledare som elever. Hur den kunskapen kan stärkas och utvecklas ska vi försöka redogöra för mer ingående i detta kapitel.

Vägledaren har i sin yrkesroll fokus på den enskilda elevens behov och önskemål men ska också sträva efter att ge eleven en så fullständig och realistisk bild som möjligt av konsekvenserna av olika val – både i relation till framtida utbildning och arbetsliv. Det är så man kan förstå betydelsen av att vägledningen ska möjliggöra för elever i olika skolformer att göra välgrundade val. Vägledningen ska alltså stödja elevers strävanden att utmejsla planer och ta beslut om sin framtida sysselsättning, och dessa beslut ska i så liten utsträckning som möjligt påverkas av elevernas sociala bakgrund, geografiska hemhörighet och kön, eller av stereotypa föreställningar om vad som är de ”naturliga” valen kopplat till dessa bakgrundsförhållanden. Alla, oavsett bakgrund, ska besitta den valkompetens som behövs för att kunna vara aktiv på en arbetsmarknad med ständigt nya villkor.

Arbetslivets förändring ställer krav på andra kompetenser

Utbildning på grundläggande och gymnasial nivå är i dagen nyckel till att få fäste och etablering på arbetsmarknaden. Men det är stor skillnad mellan de krav på kunskap och kompetens som ställdes exempelvis på 1960-talet och de som människor förväntas ha i dag. Också utbildnings-systemet och utbildningsnivån har påverkats och förändrats i takt med arbetslivets utveckling. På 1960-talet tog exempelvis cirka tio procent av befolkningen studenten och endast en liten andel studerade på högskola eller universitet.

Under 1960- och 1970-talet nådde industrisamhället sin höjdpunkt, och ekonomi och arbetsliv präglades av massproduktion och masskonsumtion av standardiserade varor och tjänster. Kraven på arbetskraften var relativt likartade och yrkeskvalifikationer spelade mindre roll än de hade gjort i den småskaliga och hantverkspräglade varuproduktion som dominerade fram till 1900-talets första decennier.

Utvecklingen från 1900-talets sista decennier och framåt har i hög grad förändrat bilden av arbetslivets villkor. Digitalisering, automatisering och globalisering har bidragit till denna förändring. Till det kommer att avregleringar inom handeln samt helt nya förutsättningar för kommunikation och transporter också påverkar produktion och arbetsliv. Ofta framhålls att förhållandena i allt högre grad präglas av villkoren i en kunskapsintensiv ekonomi; i stället för standardiserad massproduktion där det främsta konkurrensmedlet är låga priser blir högre

förädlingsgrad, avancerat kunskapsinnehåll och flexibel kundanpassning avgörande marknadsstrategier.

Denna utveckling ställer krav på att arbetet organiseras på ett annat sätt än under tidigare decennier. I takt med att nya områden växer fram ställs också förändrade krav på människors kvalifikationer. Jan Hylén skriver i sin bok *Framtidens arbetsmarknad – framtidens skola* bland annat att jobb som är tydligt strukturerade och där arbetsuppgifterna kan beskrivas på ett detaljerat sätt löper störst risk att ersättas, medan varierade och socialt orienterade jobb sannolikt finns kvar – men poängen är att gamla jobb försvinner och nya tillkommer.

Så har det alltid varit, men under senare decennier har omvandlingstrycket på arbetsmarknaden varit starkare än tidigare. Det viktiga är alltså att individerna har den utbildningsbredd och får det stöd i form av vägledning och omskolning som underlättar omställningen till nya förutsättningar på arbetsmarknaden.

Industrin har fortfarande en oerhört viktig roll i ekonomin, men den har inte samma betydelse för sysselsättningen som under tidigare decennier. De flesta i arbetskraften sysselsätts med att hantera tjänster och information av olika slag, inom enskilda företag och i offentlig verksamhet. Digitalisering, robotisering och utvecklingen inom exempelvis artificiell intelligens (AI) har naturligtvis också en central roll i samhällsutvecklingen. Det innebär att nya kunskapsområden växer fram och med det följer krav på omställning, nya kompetenser och nya utbildningsvägar.

Det är inte möjligt att förutspå hur framtidens arbetsmarknad kommer att se ut, men genom att försöka fånga och formulera trender, utvecklingstendenser och drivkrafter i tiden kan man dels lära en hel del om dagens samhälle, dels förbereda för kommande förändringar. Det går att peka på fyra förändrade förhållanden som har bidragit till nya sätt att organisera arbetet:

1. *Ökade krav på flexibilitet.* Nya marknadsvillkor gör att flera verksamheter inte kan överleva genom att inrikta sig på att tillverka samma standardiserade produkter år efter år. Det måste finnas möjligheter att ställa om sättet att tillverka och inrikta sig på nya varor och tjänster. Detta innebär också att kraven på medarbetarna förändras.
2. *Ökade krav på självständighet.* Plattare organisationer och decentraliserat beslutsfattande är uttryck för en önskan att spara in på övervakande chefer på mellan-nivå. Det betyder att medarbetarna inte kan förvänta sig fortlöpande och detaljerade instruktioner om alla arbetsuppgifter utan man måste, på egen hand och tillsammans med kollegor, kunna göra relevanta och träffsäkra bedömningar.
3. *Ökat fokus på kundernas skiftande önskemål.* Det finns ett tydligt samband mellan ökade inkomstnivåer och alltmer varierad konsumtion. En enskild varas eller tjänsts livslängd tenderar också att förkortas kraftigt. Allt detta ställer krav på ökad mottaglighet för förändringar i konsumenternas signaler. Fler medarbetare måste kunna hantera utbytet med kunderna.

4. *Högre krav på anställdas kompetens.* De förändrade arbetsförhållandena drivs fram av ny teknik. Det ställer i sin tur krav på att människor kan fungera i en informations- och kommunikationsbaserad arbetsmiljö, vilket i dag är en grundläggande förutsättning för anställningsbarhet. Men det räcker inte. För att kunna fungera i arbetsmiljön måste medarbetarna också ha kunskaper och verktyg för att kunna tillgodogöra sig de förändringar som hela tiden sker på it-området.

Nya förutsättningar för vägledning och undervisning

Frågan är då hur förändringarna i arbetslivet har påverkat förutsättningarna för vägledning och undervisning i skolan, det vill säga lärandet i skolan. Det handlar bland annat om att lärandet ska leda fram till kompetenser som är relevanta i arbetslivet. Det innebär att eleverna i undervisningen ska få möjlighet att se kopplingen mellan skolans ämnen och arbetslivets krav och innehåll. De ska också tränas i att utveckla sin valkompetens, så att de utvecklar en förmåga att hantera de återkommande val de ställs inför på en föränderlig arbetsmarknad. Det kan också handla om att få prova på olika arbetsuppgifter i anslutning till praktik av olika slag. Skolan kan då väva in också de erfarenheterna i undervisningen så att det bidrar till utveckling av elevernas valkompetens.

Med utgångspunkt från de förändrade kraven i arbetslivet brukar det framhållas att lärande på grundskolenivå och gymnasial nivå behöver innehålla såväl tekniska och sociala som mer allmänna kunskaper och färdigheter. Det har skett en förskjutning från en uppfattning om att

till exempel yrkesutbildning främst handlar om tekniska kunskaper och om träning av avgränsade arbetsmoment, till en föreställning om att utbildning ska ge människor bredare kunskaper och möjligheter att utveckla sin kompetens i socialt och tekniskt mer komplexa sammanhang.

Om utbildningen uppfattas som för smal väljs den ofta bort till förmån för bredare och högskoleförberedande program i gymnasieskolan. Samtidigt minskar antalet sökande till yrkesprogrammen. Valet av utbildning, särskilt till gymnasieskolan, upplevs av många elever som riskfyllt och osäkert. Ur ett elevperspektiv kan det därför vara rationellt att göra val som vidgar det framtida handlingsutrymmet.

Dagens arbetsorganisationer ställer oftare krav på mer allmänna färdigheter. Som nämnts ovan handlar det till exempel om samarbetsförmåga och problemlösningförmåga men också om personliga egenskaper som pålitlighet, omdömesförmåga och uthållighet. Samtidigt framhåller olika studier betydelsen av fördjupade kunskaper och färdigheter i förmågan att uttrycka sig i tal och skrift samt kunskaper i matematik och naturvetenskap (se exempelvis EU:s nyckelkompetenser ovan). It-kompetens är också en avgörande förutsättning för att unga ska anses anställningsbara på dagens arbetsmarknad.

Dagens arbetsliv förutsätter i hög grad multikompetens, snarare än snävt avgränsad yrkeskompetens, och de färdigheter som efterfrågas i arbetslivet kan i hög grad synliggöras och utvecklas genom både generell och individuell vägledning. Det handlar om att vägledningen både förmedlar en bild av villkoren i arbetslivet och underlättar

för elever att utveckla sin förmåga att kommunicera och lösa problem, både enskilt och i samverkan med andra.

Som vi tidigare framhållit finns det ur ett samhällsperspektiv intresse av att valen av utbildning matchar de faktiska kompetensbehoven som finns på arbetsmarknaden. Inom vägledningsområdet finns därmed en inneboende potentiell intressekonflikt mellan människors rätt att utveckla sina egna intressen och samhällets behov av att garantera kompetensförsörjningen på vissa delar av arbetsmarknaden. Detta kan hanteras via ett livslångt perspektiv på utbildning och vägledning. En betydande del av dagens unga och unga vuxna kommer att ställas inför krav på yrkesväxling. Därmed behövs tillgång till relevant information och vägledningsstöd. Ett sådant stöd kan vara en mindre insats eller en mer omfattande processinriktad vägledningsinsats, och beroende på behoven kan det ske både genom personliga möten och via digitala verktyg.

Lärande exempel

I detta avsnitt har vi ett exempel på vägledningsarbete som anknyter till huvudtemat för detta kapitel – en vägledning i gränslandet mellan utbildning och arbetsmarknad. Exemplet handlar om arbetslivsanknuten undervisning i Danmark.

Arbetslivsanknuten undervisning i Danmark

Vi ska avsluta med att lyfta fram några erfarenheter av hur man arbetar med vägledningen i Danmark där vägledning traditionellt har haft en stark ställning, både inom utbildningssystemet och inom ramen för arbets-

marknadspolitiken. Studie- och yrkesvägledningen har ett tydligt fokus på arbetsliv och karriärvägar redan tidigt i grundskolan (folkeskolen) via det obligatoriska ämnet utbildning och jobb (uddannelse og job), som vi också berörde helt kort i kapitel 2.

I årskurs 8 får grundskoleeleverna delta i obligatoriska introduktionskurser med sikte på utbildningar på gymnasial nivå. Introduktionskurserna består av praktik på en gymnasieutbildning eller yrkesutbildning i syfte att ge eleverna möjligheter att få konkreta erfarenheter av de utbildningsmiljöer som väntar efter grundskolan. För att öka intresset för yrkesutbildning förväntas alla elever i grundskolan delta i introduktionskurser inom såväl grundläggande yrkesutbildning som skolförlagd gymnasial yrkesutbildning. I Danmark bygger den i grunden på lärlingssystemet, där trenden har varit att allt färre elever väljer lärlingsutbildning efter grundskolan.

Insatser för att stärka övergången mellan grundskolan och utbildningen på gymnasial nivå organiseras inom ramen för den utbildning eleven har. Elever som enligt bedömningar i årskurs 8 och 9 i grundskolan anses sakna tillräcklig utbildningsberedskap kan emellertid delta i olika insatser redan från årskurs 9. Organisationen Ungdomens utbildningsvägledning (*Ungdommens Uddannelsesvejledning*) har ansvaret för att samordna dessa insatser, liksom andra väglednings- och stödinsatser, och ansvaret följer de unga från tiden i grundskolan upp till 24 års ålder. Även unga vuxna i åldrarna upp till 30 år kan hänvisas till ungdomens utbildningsvägledning om de inte har fullföljt en utbildning på gymnasial nivå.

Deltagande i olika vägledningsinsatser är en förutsättning för att man ska vara berättigad till sociala ersättningar. Ett uttryckligt mål är att uppmuntra deltagande i yrkesutbildning bland unga och unga vuxna. Organisationen har särskilda lokala och regionala kontor.

Ungdomens utbildningsvägledning har också ansvaret för de utbildningsplaner och utbildningsportföljer som ska utformas för alla elever under grundskolans sista år. Utbildningsplanen och utbildningsportföljen innehåller uppgifter om ungdomars egna reflektioner över den undervisning de deltagit i och de vägledningsinsatser de varit föremål för, och de ska infria att utbildnings- och sysselsättningsplikten för unga uppfylls.

Sverige har ingen motsvarande aktivitetsplikt, men det så kallade aktivitetsansvaret innebär att kommunerna ansvarar för att ungdomar som inte fyllt 20 år ska informeras och erbjudas lämpliga åtgärder.

Sammanfattande kommentarer

Vägledningen i skolan ska tillfredsställa flera behov på olika nivåer i relation till individen och samhället i stort. En grundläggande förutsättning för att elever ska ges möjligheter till välgrundade val är dock att de via både vägledningsinsatser och undervisning ges insikter om arbetslivets innehåll, förväntningar och krav.

Vi har i kapitlet resonerat om att förutsättningarna i arbetslivet har förändrats under senare decennier. Det handlar både om en utveckling i arbetslivet – från indus-
tridominans till mer av tjänsteproduktion, inte minst kopplat till den digitala utvecklingen. Men det handlar

också om efterfrågan på nya och bredare kunskaper och färdigheter, exempelvis samarbets- och problemlösningsförmåga och förmåga att hantera och kritiskt granska information. De färdigheter i anslutning till valkompetensen som förmedlas via skolans vägledningsinsatser, i både individuella och kollektiva former, är därmed starkt efterfrågade i det moderna arbetslivet.

Utvecklingen i arbetslivet talar också för ett livslångt perspektiv på vägledning. Utbildnings- och yrkesval sker inte enbart vid ett tillfälle utan kommer för allt fler att ske vid upprepade tillfällen under livet, i anslutning till så kallad yrkesväxling. Det förutsätter både en beredskap att ställa om och kunskaper om utbildnings- och jobb-möjligheter. Vägledningen måste därför redan i grundskolan och gymnasieskolan präglas av en insikt om att unga måste rustas för framtida yrkesväxlingar.

LÄSTIPS!

Ellström, P-E. (2010). "Forskning om kompetensutveckling i företag och organisationer", i Kock, H. (red.), *Arbetsplatslärande – att leda och organisera kompetensutveckling*. Lund: Studentlitteratur.

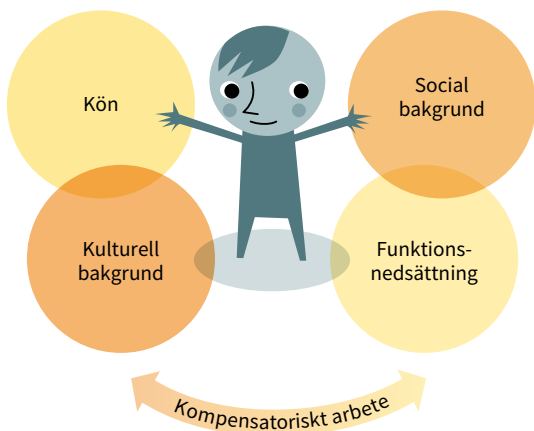
Hylén, J. (2019). *Framtidens arbetsmarknad – framtidens skola*. Lund: Studentlitteratur.

Olofsson, J. (2017). *Informellt lärande i arbetslivet – betydelse, utmaningar och möjligheter*. Stockholm: Arena Idé.

Utgångspunkter för en kompensatorisk vägledning

I detta kapitel beskriver vi hur villkoren för etablering i arbetslivet och samhället påverkas av strukturella förutsättningar, med utgångspunkt från socioekonomiska och sociogeografiska förhållanden. Vi lyfter också fram vägledningens kompensatoriska uppdrag och knyter på så sätt an till begreppen normkritisk respektive normmedveten vägledning som betonats alltmer på senare år.

Vi diskuterar också några elevgrupper som är särskilt utsatta på utbildnings- och arbetsmarknaden och visar att vägledarna behöver ha ett brett register för att möta elevgrupper med behov som skiljer sig stort mellan olika grupper. Vi kan också se hur engagemang, stöd och vägledning leder till en ökad valkompetens, exempelvis via en växelverkan mellan skol- och arbetsplatsförlagda studier. Kapitlet avslutas med att lyfta fram två exempel på kompensatoriskt vägledningsarbete kopplat till dels introduktionsprogrammen i gymnasieskolan, dels en riktad karriärundervisningsinsats för att öka elevers valkompetens.

Figur 8. En del av skolans kompensatoriska uppdrag innebär att motverka val av inriktning och utbildning som baseras på könstillhörighet, social bakgrund, kulturell bakgrund eller funktionsnedsättning.

Under senare år har ett socialt rättviseperspektiv på vägledningen lyfts fram alltmer. Det kan ses mot bakgrund av förändringar på arbetsmarknaden och i samhället i stort som har tenderat att missgynna individer med specifika bakgrunder – allt från människor med låg utbildning och utrikes födda till personer med funktionsnedsättning.

Övergripande strukturella förändringar i ekonomin har lett till ökad social utsatthet och växande inkomstklyftor. Här ses vägledningen som ett viktigt redskap för att förebygga exkludering och ge individer resurser att göra utbildnings- och yrkesval som ligger i linje med individuella förutsättningar och förväntningar och som samtidigt garanterar delaktighet och trygga försörj-

ningsvillkor. Vägledningsarbetet, i dess bästa form, är i den meningen ett väsentligt inslag i de strävanden efter att garantera medborgare social kvalitet som diskuteras alltmer inom EU-samarbetet.

Vägledning ur ett rättviseperspektiv

Samhällsutvecklingen kännetecknas av en ökad social sårbarhet hos elever som har svårt att klara kraven inom grundläggande och gymnasial utbildning, vilket leder till att de får svårt att etablera sig i arbetslivet. Det är i ljuset av detta det ökade intresset för vägledningens socialt kompenserande funktioner kan ses, där vägledningen kan bidra till att skapa mer likvärdiga förutsättningar för människors väljande, oberoende av socioekonomisk bakgrund, bostadsort och födelseland. Internationellt ledande vägledningsforskare – till exempel Jérôme Rossier, Tristram Hooley och Ronald G. Sultana, som vi har refererat till i tidigare kapitel – har ett uttalat socialpolitiskt perspektiv på vägledningen.

Ända sedan 1970-talet har olika styrdokument lyft fram vägledningens kompensatoriska funktion. Samtidigt har flera rapporter pekat på svårigheterna att få genomslag för ett kompensatoriskt perspektiv i vägledningsarbetet. I dag betonas detta perspektiv starkt, vilket också kan ses i perspektivet av en ökad social sårbarhet hos individer, beroende på ogynnsamma socioekonomiska och socio-geografiska förutsättningar. En avgörande faktor är att fullföljd utbildning på grundläggande och gymnasial nivå har en avgörande betydelse för att en person ska få fäste på arbetsmarknaden, kunna försörja sig och bli en

aktiv samhällsmedborgare. En grundläggande fråga blir då vilken roll vägledning kan ha för de grupper som är särskilt utsatta.

En socialt kompensatorisk vägledning

En rad faktorer bidrar till att det i dag ställs nya krav på vägledningen. Det handlar om intensifierad globalisering, ökad migration, ny teknik och alltmer genomgripande förändringar av arbetsliv och levnadsvillkor. Jämfört med äldre tider erbjuder dagens samhälle i många avseenden ökad valfrihet, men det är en valfrihet som betingas av tillgången till resurser i form av både ekonomiskt och kulturellt kapital. I samhällen där förväntningarna är att människor själva ska forma sina liv och ta ansvar för sin försörjning blir sårbarheten och stigmatiseringen hos dem som saknar nödvändiga resurser för att påverka sin livssituation alltmer uttalad.

Det normkritiska uppdraget

I styrdokument om vägledning, i forskning och i utbildning av vägledare betonas ett normkritiskt perspektiv på studie- och yrkesvägledning starkt. Inom vägledning handlar det om att få eleverna att bli medvetna om hur faktorer som socioekonomisk bakgrund, kön och kulturell bakgrund, ofta påverkar utbildnings- och yrkesval. Vägledningen ska bidra till att synliggöra dessa faktorer och bidra till självständiga och medvetna val som överensstämmer med individens intressen och fallenhet.

Forskning och erfarenheter visar att val och valjande bland elever i alltför hög grad präglas av etablerade föreställningar om det "självklara" eller "normala" valet av

utbildning och yrke. I praktiken betyder detta att val ofta styrs av könstillhörighet samt socioekonomisk och kulturell bakgrund. Om vägledningens mål att möjliggöra medvetna och oberoende individuella val ska infrias förutsätts att elever utvecklar ett normkritiskt tänkande och utvecklar redskap för att förändra sin situation.

I ett särskilt metodmaterial, *Tala om arbetslivet! Ett genusmedvetet och normkritiskt metodmaterial för hela skolan*, som togs fram på Skolverkets uppdrag 2016, diskuterar forskarna Frida Wikstrand och Mia Lindberg vid Malmö universitet det normkritiska perspektivet. Författarna definierar normer som reproducerade föreställningar om vad som betraktas som självklart och som påverkar hur människor tycker, tänker och handlar i olika sammanhang, givet olika bakgrundsfaktorer.

Det är viktigt att eleverna blir medvetna om dessa normer för att möjliggöra medvetna och fria val, menar forskarna, men det finns också en risk kopplad till förekomsten av styrande normer. De menar att vissa normer leder till att individer och grupper osynliggörs och exkluderas. Normkritik handlar då om att bli medveten om de oreflekterade normer och föreställningar människor återskapar i sin vardag, i en demokratisk strävan efter inkludering av individer och grupper som enligt normerna bedöms som avvikande eller utanförstående.

I metodmaterialet finns praktiska övningsexempel på hur man kan arbeta i skolan för att utveckla ett kritiskt tänkande hos eleverna, utmana invanda mönster och inskränkta föreställningar.

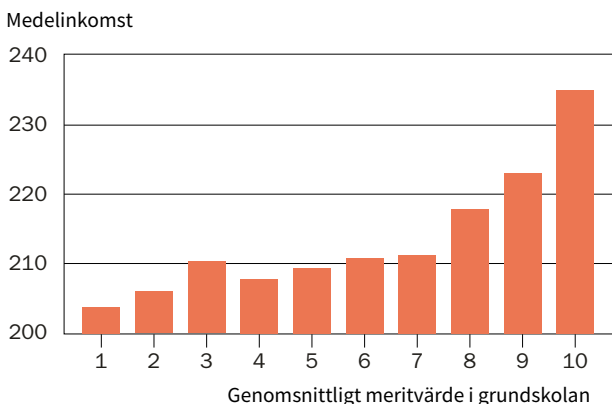
Figur 9. Normer i samhället har stor påverkan på val av inriktning och utbildning. De är ofta baserade på vilket kön man tillhör och vilken kulturell eller social bakgrund man har. Normer och föreställningar behöver synliggöras och utmanas på olika sätt.

Från normkritisk till kompensatorisk vägledning

Vägledningen ska underlätta för unga och vuxna att göra välgrundade utbildnings- och yrkesval. Indirekt betyder det, som vi diskuterar ovan, att de ska ges möjlighet till reflektion över hur etablerade normer och föreställningar ofta påverkar synen på val och väljande. Men det kompensatoriska perspektivet på vägledning handlar inte enbart om att framhålla betydelsen av normkritiska perspektiv på utbildnings- och yrkesval. Om det normkritiska perspektivet handlar om att frigöra människor från mentala bojar handlar det kompensatoriska perspektivet om att så långt som möjligt ge

dem resursmässiga förutsättningar till oberoende och välgrundade val.

Valmönstret till gymnasieskolan kan vara ett illustrerande exempel. I figur 10 nedan framgår de genomsnittliga meritvärdena i grundskolan i relation till medelinkomsten i Sveriges kommuner (för personer från 16 år och uppåt). Uppgifterna är ett genomsnitt för åren 2011–2017. Sveriges 290 kommuner är indelade i 10 grupper med 29 kommuner vardera. Den första gruppen är kommunerna med lägst medelinkomst per person medan den sista är kommunerna med högst medelinkomst.

Källa: Skolverket och Statistiska centralbyrån.

Figur 10. Genomsnittligt meritvärde för årskurs 9-elever i grundskolan i relation till medelinkomsten i kommunerna, genomsnitt för åren 2011–2017. X-axeln visar genomsnittligt meritvärde i grundskolan och Y-axeln visar medelinkomst. Diagrammet visar hur meritvärdet stiger i takt med medelinkomsten i kommunen.

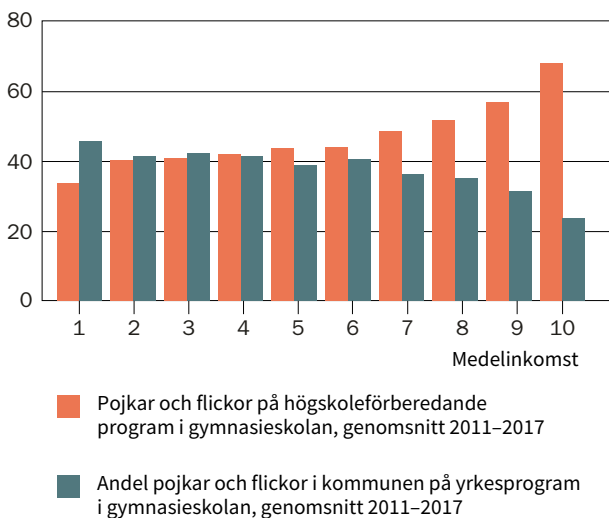
Som framgår av figur 10 finns det ett positivt samband mellan elevernas prestationer i årskurs 9 i termer av meritvärden och medelinkomst i kommunen, det vill säga ju högre genomsnittlig inkomst, desto högre genomsnittligt meritvärde i kommunen. En viktig bakomliggande faktor är den generella utbildningsnivån i kommunerna, där en högre medelinkomst återspeglar en högre utbildningsnivå i kommunen – och ju högre utbildningsnivå, desto bättre presterar eleverna i genomsnitt i grundskolan. Detta är i sig en utmaning för vägledningen.

Olikheterna i förutsättningar återspeglas i sin tur i valen till gymnasieskolan, vilket framgår av figur 11.

Som framgår av figur 11 är skillnaderna i valmönster mycket stora. Andelen elever som väljer högskoleförberedande program är nästan dubbelt så stor i de 29 kommuner som har högst medelinkomst jämfört med andelen i de 29 kommuner som har lägst medelinkomst, och andelen som väljer yrkesprogram är mindre än hälften så stor i kommunerna med högst medelinkomst jämfört med andelen i de 29 kommuner som har lägst medelinkomst.

En vägledning för mer likvärdiga förutsättningar ska bidra till minskade skillnader i valmönster mellan kommunerna. I dag är det inte så. Vi kan konstatera att den socioekonomiska bakgrunden, i termer av befolkningens genomsnittsinkomst, är mycket utslagsgivande för hur elever väljer utbildnings- och yrkesväg efter grundskolan.

Andel elever

Källa: Skolverket och Statistiska centralbyrån.

Figur 11. Andel elever (procent) på yrkesprogram och högskoleförberedande program i relation till medelinkomsten i kommunerna, genomsnitt för åren 2011–2017. X-axeln anger andel elever på högskoleförberedande respektive yrkesprogram. Y-axeln anger medelinkomst i kommuner. Diagrammet visar att andelen elever på högskoleförberedande program är högre i kommuner med hög inkomst medan andelen elever på yrkesprogram är högre i kommuner med lägre medelinkomst.

Bakgrunden till en kompensatorisk vägledning

Hur människor påverkas av och möter förändringar beror i hög grad på tillgången på resurser, allt från ekonomiska tillgångar till kunskaper, färdigheter och sociala nätverk. Individrelaterade faktorer som hälsostatus har naturligtvis också stor betydelse.

När vi talar om vägledningens kompensatoriska uppdrag är det viktigt att se hur människors villkor påverkas av bredare samhällsförändringar. Den amerikanske sociologen och nestorn inom sociologi Charles Wright Mills talade om att samhällsvetenskaplig forskning borde ta sikte på skärningspunkten mellan historien och det biografiska, det vill säga hur människor i sin vardag påverkas av och hanterar grundläggande samhällsförändringar

Syftet med vägledning, reguljär utbildning och andra välfärdspolitiska insatser är att människor ska ges resurser och möjligheter att påverka sina villkor och därigenom bli mindre utlämnade åt det som ibland beskrivs som anonyma marknadskrafter men som för enskilda kan uppfattas som strukturellt tvång.

Den indiske filosofen och ekonomen Amartya Sen menar att en omfördelning av resurser till välfärden kan motiveras utifrån människors behov att stärka sin förmåga att påverka sin livssituation. Det kan exempelvis skapa utrymme att möjliggöra vägledning. Sens utgångspunkt är att alla människors behov av och rätt att nå sin fulla potential, så länge dessa strävanden inte går ut över andra. Hinder för självförverkligande kopplat till ojämlika

sociala och ekonomiska villkor bör dock så långt som möjligt undanröjas, enligt Sens.

Social exkludering

Barnombudsmannen (BO) beskriver i sin årsrapport 2018, *Utanförskap, våld och kärlek till orten*, hur viktig studie- och yrkesvägledningen är för elever i utförskapsområden. BO menar att vägledning är en nödvändig förutsättning för att ha likvärdiga möjligheter att utvecklas och göra välgrundade val för framtiden.

Forskning inom det här området använder begreppet social exkludering för att beskriva hur grupper hamnar utanför i samhället. Det kan handla om att få underordnade positioner i arbetslivet men också om var och hur man bor. Möjligheten att motverka social exkludering och att stärka möjligheterna till etablering brukar illustreras på två olika sätt, med två olika perspektiv:

- Den ena sättet handlar i första hand om att stärka den enskilda människan som därmed tar eget ansvar för en förändring. Det är alltså där insatsen ska göras, och genom att ändra sitt beteende tar man också ansvar för sin situation.
- Det andra sättet handlar om att stärka samhällets strukturer och fördela resurser med kriterier som baseras på identifierade behov, och på så sätt erbjuda stöd där behoven är störst. I praktiken används ofta en kombination av dessa båda sätt.

Väljer alla ungdomar?

Frågan ”Väljer alla ungdomar?” hänger samman med människors reella frihet att välja. Utifrån främst sociologisk forskning har vägledning beskrivits som en verksamhet för vissa utvalda och oftast resursstarka grupper. Detta skriver exempelvis den brittiske professorn i sociologi Ken Roberts om.

Forskare har hävdat att en del ungdomar snarare hamnar i olika utbildningar och yrken än att de gör ett reellt val. En av utgångspunkterna i traditionell vägledning, såväl individuell som generell (se kapitel 2), är att eleven med vägledarens hjälp kan bedöma sin egen situation. Detta förutsätter både självkänedom (insikt) som förmåga att inhämta kunskap om möjligheter i form av utbildningsinformation med mera (utsikt) samt förmåga att översätta detta till handling (framsikt). Även om denna process är ofullständig och inte helt rationell leder den för de flesta elever fram till ett beslut som de i huvudsak finner välgrundat.

Att söka sin identitet och etablera sig

Att söka och forma sin identitet präglar uppväxtåren, och mycket talar för att sökandet sträcker sig allt högre upp i åldrarna i takt med att ungdomstiden har blivit mer utdragen. Sökandet sker i en skärningspunkt mellan yttre (sociala) och inre (individrelaterade) faktorer, samt mellan utbildning, arbete och fritid. I en tid som rymmer stora förändringar inom teknik, arbetsliv, sociala relationer och konsumtion blir identitetssökande en mer utmanande och krävande process. I den processen blir i beho-

vet av vägledning och valkompetens allt viktigare. Som framgått tidigare (kapitel 2) pekar såväl Gottfredsons teori om begränsning och kompromiss samt Hodgkinsons och Sparkes teori om *careership* på vikten av insatser som ger barn och ungdomar insikt om både yttre och inre påverkansfaktorer.

Det finns också anledning att reflektera över betydelsen av begreppet etablering. Begreppet används ofta i samhällsdebatten som ett avgörande motiv till stora satsningar i välfärden. Det gäller inte minst för elevernas vägledning i skolan. Precis som när vi i tidigare kapitel resonerade om begreppet karriär kan etableringen förstås i en vidare mening än vad som är vanligt förekommande i samhället. I det här sammanhanget omfattar det möjligheter till såväl skapande aktiviteter som försörjning, och här är naturligtvis anknytningen till arbetslivet central.

Men begreppet omfattar också existentiella dimensioner. Det handlar om att människor ska få möjlighet att utvecklas i sammanhang som ger utrymme för delaktighet och kontinuerligt lärande. Det brukar exempelvis hävdas att ungdomstiden är den period i livet när individen definierar sig själv.

Vilka elevgrupper har större behov av vägledning?

Svenska studier visar att några elevgrupper är mer utsatta än andra i samband med val och väljande. Exempelvis har Elisabeth Söderberg i sin avhandling *Grynnor och farleder i karriärvalsprocessen. Unga med rörelsehinder och deras handlingsutrymme*, 2014, pekat på de hinder som dessa ungdomar mött i utbildningssystemet och på vägen mot

arbetsmarknaden. Här framgår att vägledare och många andra resurspersoner i största välmening fäster större vikt vid elevens funktionsnedsättning än elevens möjligheter och intressen.

En annan utsatt grupp är elever med utländsk bakgrund och nyanlända ungdomar. I elevenkäterna i studien *Framtiden i sikte* framgår att dessa elever får mindre stöd för karriärvalen än elever med inhemsk bakgrund; begreppet stöd innefattar här vägledningssamtal, besök på gymnasieskolor, prao med mera.

Även fallstudierna i samma studie visar att andra arbetssätt behövs eftersom dessa elever har stora behov. En orsak är att utrikes födda föräldrar i flera fall har bristande kunskaper om svenskt utbildningssystem och arbetsmarknad, och till det kommer språksvårigheter. I andra studier har flera forskare, till exempel Fredrik Hertzberg och Åsa Sundelin, pekat på effekterna av *cooling down*, vilket innebär att vägledarna för denna elevgrupp direkt och indirekt påpekar att deras önskade alternativ inte är realistiska och att de bör sänka sina ambitioner.

Ytterligare en utsatt grupp är de elever som inte fullföljt gymnasieskolan, där ungdomar som inte fyllt 20 år ska informeras och erbjudas lämpliga åtgärder inom ramen för kommunernas aktivitetsansvar. I artikeln *No particular way to go* ger Lundahl med flera en bred beskrivning av denna ungdomsgrupp och dess svårigheter. Lundahl redovisar också en enkätundersökning, *Vårt gemensamma ansvar – för unga som varken arbetar eller studerar*, där studie- och yrkesvägledning var den åtgärd som flest kommunala handläggare tog upp som

prioriterad för att höja andelen unga med fullständig gymnasieutbildning

Det finns ett stort behov av kompensatorisk vägledning

Enligt Skolinspektionens granskning 2013 av studie- och yrkesvägledningen i grundskolan fanns det brister i det kompensatoriska arbetet på många skolor. Skolinspektionen bedömde att ett stort antal av de granskade skolorna inte arbetade aktivt för att motverka begränsningar i elevernas studieval utifrån kön, social eller kulturell bakgrund.

I studien *Framtiden i sikte* ställdes frågan om huruvida ”skolan aktivt arbetar för att motverka att eleverna gör stereotypa val av utbildning och yrke”. Totalt 56 procent av vägledarna svarade nej. Alldeles uppenbart är det kompensatoriska arbetet inte i nivå med målen.

Trots att många rapporter och utredningar pekar på svårigheterna med den kompensatoriska studie- och yrkesvägledningen har få förslag lagts som skulle kunna stärka vägledningen i detta avseende. Den handlingshorisont som elever har är många gånger begränsad och starkt förankrad i både kön och uppväxtvillkor. Att förändra detta kräver tidiga och väl strukturerade insatser inom både den generella och den individuella vägledningen. Det handlar om att ge elever möjlighet att se andra perspektiv och utifrån det reflektera över sina val.

Förändringsfall och valfall

Anders Lovén har i flera studier (1990, 2015) diskuterat hur vägledare kan arbeta med utsatta grupper. Med

utgångspunkt i en modell inspirerad av den amerikanska forskaren Leona Tyler har han identifierat två grupper av elever som han kallar förändringsfall respektive valfall.

Som nämnts ovan kan utsatta grupper uppfatta sin situation som så svår att de inte ser särskilt många valmöjligheter. I forskningsprojektet *Osäkra övergångar – ungdomar utan avslutad gymnasieutbildning*, som leddes av Lisbeth Lundahl vid Umeå universitet, konstateras att flera av dessa ungdomar inte reflekterade över olika valmöjligheter i valet av gymnasieskola utan mer slumpartat valde utbildningar som de i flera fall sedan avbröt. Därefter vidtog ett hoppande mellan olika alternativ. Lovén har benämnt denna grupp av ungdomar förändringsfall och menar att denna grupp har svårt att ta till sig vägledning av mer traditionellt slag.

Valfall är i stället de elever som kan gå in i ett väljande och där reflektera över de begrepp vi tidigare lyft fram. Det innebär dock inte att ungdomar i denna grupp upplever valet som enkelt och utan bekymmer; flera av dem efterfrågar vägledning även om de har tillräcklig valkompetens för att genomföra ett val.

Vägledning i ett bredare perspektiv

I figuren nedan illustreras skillnaden mellan förändringsfall och valfall. Flera av de unga och vuxna som ingick i studierna ovan hade en livssituation som gjorde att de åtgärder som behövdes i högre grad först måste inriktas på att undanröja eller minimera ett antal hinder och därmed skapa förutsättningar för en förändring av elevens situation (förändringsfall).

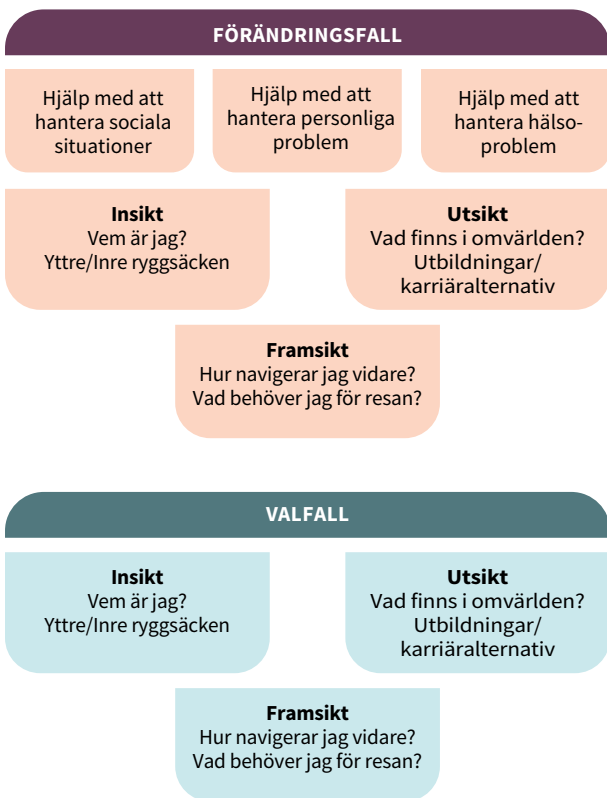
Frågan är då om vägledning i traditionell bemärkelse över huvud taget spelar någon roll för dessa personer, eftersom många vägledningsmetoder och modeller bygger på idén om att människor har ett visst valutrymme och att de uppfattar en valsituation som ett gap mellan var de är och var de vill vara. I de situationer som beskrivs i studierna ovan visade det sig att vägledaren måste arbeta mer otraditionellt, till exempel möta ungdomar och vuxna i andra miljöer än i skolan och på Arbetsförmedlingen. Dessutom måste vägledarna samverka med andra grupper både inom skolan och i andra verksamheter.

De olika hinder som framkom i studierna kunde grovt sett delas in i tre kategorier. Nedan anges dessa i ett skolperspektiv:

- 1.** Hinder som rör elevens sociala situation och där vägledningen måste samverka med olika yrkesgrupper både inom och utanför skolan. Här krävs också ett nära samarbete med elevens föräldrar eller vårdnadshavare.
- 2.** Personliga hinder som påverkar elevens förmåga att inhämta och värdera såväl personlig information som information om utbildningar. Här ingår bland annat psykisk ohälsa och åtgärder kan sättas in i samråd med elevhälsoteam och/eller andra organisationer utanför skolans värld.
- 3.** Hinder som är relaterade till missbruk av olika slag. Här kan det behövas en samlad insats med såväl vägledning som olika kurativa och hälsofrämjande insatser.

Av figuren på nästa sida framgår att vägledarna och övrig personal, till exempel elevhälsoteamet, först behöver bearbeta de hinder som finns och först därefter arbeta utifrån en valfallsmodell. De hinder som anges ska inte heller ses isolerade från varandra; i flera fall är de sammankopplade och gör att eleven kan ha en mångfacetterad problembild.

Sammanfattningsvis innebär det att det behövs vägledning som avviker från traditionell vägledning, där elevens situation sätts i fokus. Det innebär också en samverkan såväl inom skolan som med institutioner utanför skolan, hemmet och väl uppbyggda nätverk är en förutsättning för framgång. Vägledare måste med andra ord arbeta sida vid sida med personal inom elevhälsoteam specialpedagoger, speciallärare och skolledning.

Figur 12. Begreppen förändringsfall och valfall har olika behov i samband med vägledning. De elever som kan rymmas inom gruppen förändringsfall behöver också hjälp med andra frågor i livet, vilka hindrar dem från att tillgodogöra sig vägledning och göra väl underbyggda val. Det kan exempelvis handla om hjälp att hantera sin sociala situation, hantera personliga problem eller hantera hälsoproblem.

Det är viktigt med engagemang, delaktighet och medansvar

Syftet med den kompensatoriska vägledningen är att ge eleverna en möjlighet att dels bli medvetna om sin situation, dels få redskap för att förändra situationen i en riktning som förbättrar deras situation. Ogynnsamma förutsättningar hänger ofta samman med komplexa faktorer och en blandning av samhälls- och individrelaterade förhållanden, och de insatser som utformas bör därför vara tillräckligt mångfacetterade för att kunna möta olika behovs- och riskbilder. Erfarenheterna visar att framgångsrika insatser förutsätter att unga uppfattas som subjekt. Insatserna kan inte enbart fokusera på ”anställningsbarhet” och bör utformas i dialog med eleverna. De får då möjlighet att bidra med sina erfarenheter och kan tillsammans med ansvariga för insatserna utveckla en förståelse för hur svårigheter för etablering bäst kan överbryggas.

Det går att förändra!

Olika studier visar att många elever behöver stöd och vägledning som präglas av delaktighet och medansvar, vilket i sin tur förutsätter engagemang och motivation. Detta kan uppmuntras via olika vägledningsinsatser, ökad valkompetens och en växelverkan mellan skol- och arbetsplatsförlagda studier.

I grunden är utvecklingsmöjligheterna inte relaterade till ålder eller plats, vilket också framgår av den politiska ambitionen att möjliggöra livslång vägledning och livslångt lärande. Lärande sker i alla åldrar och i olika sammanhang. Villkoren för lärande är viktiga för att skapa

rätt förutsättningar och motivation. I arbetslivet uppmuntras lärande om man skapar förutsättningar för varierade arbetsuppgifter, möjligheter att påverka hur arbetet utförs och därmed också en viss självständighet. Samma sak gäller lärande i andra miljöer. Människor har lättare att lära och utvecklas i sammanhang som upplevs som meningsfulla, där man har både ansvar och inflytandemöjligheter. Alla har möjlighet att utvecklas – om än från olika utgångsnivåer. De avgörande förutsättningarna är relaterade till resurser, vägledningsstöd och anpassning.

Engagemang i centrum

Både i samhället i stort och i arbetslivet finns det ett samband mellan vägledning, lärande och engagemang. Engagemang kan definieras som en vilja att avsätta emotionella och intellektuella resurser för att samarbeta och påverka omgivningen. Som just framhållits hänger förutsättningarna för engagemang samman med att människor uppfattar sammanhanget som meningsfullt och att det finns reella möjligheter att påverka. En nyckelfaktor är att berörda kan skaffa sig en överblick och en helhetssyn: Vad betyder min insats som en del av helheten?

Vägledningsstöd, lärande och möjligheter till inflytande är alltså centrala för att motverka passivitet och känslor av främlingskap och i förlängningen utanförskap.

Lärande exempel

I detta avsnitt tar vi upp två exempel på kompensatoriskt inriktad vägledning. Vi väljer att lyfta fram en italiensk studie med ett genomarbetat koncept för att lyfta elevernas valkompetens samt Skolverkets och branschernas

arbete med yrkespaket för elever på introduktionsprogrammen i gymnasieskolan.

Italiensk studie med fokus på kompensatorisk vägledning

I en studie av de italienska forskarna Ferrari, Nota och Soresi, återgiven i Lundahl med fleras studie *Framtiden i sikte*, skapades och testades en riktad karriärundervisningsinsats under kontrollerade former.

Totalt 50 tonåringar, som i ett förtest hade befunnits ha svag valkompetens och liten benägenhet att tänka på framtiden, valdes ut och fördelades slumpmässigt i en försöksgrupp och en kontrollgrupp. Forskarna utformade en tioveckorskurs som syftade till att vidga ungdomars tidsperspektiv och valkompetens. Varje lektionspass varade två timmar, och följaktligen omfattade hela kursen tjugo timmar. Forskarna lade också upp en utvärdering av kursen. Karriärundervisningen genomfördes av en karriärvägledningspsykolog som inte kände till vare sig forskningsmål eller hypoteser. Ett eftertest genomfördes tre veckor efter kursens slut samt fyra månader efter förtestet.

Ungdomarna fick ett undervisningsmaterial (en elevmanual) vid varje träff och tränades i att diskutera och öva färdigheter som skulle stimulera reflektion och ökad medvetenhet samt hjälpa eleverna att uppnå dessa färdigheter. I undervisningen ingick förklaringar av begrepp, diskussioner i klassen, individuella och gruppvisa övningar samt återkoppling. Särskild vikt lades vid skriftliga övningar, individualiserad tolkning och återkoppling, information om arbetslivet samt upp-

märksamhet på att få stöd för karriärval inom det egna sociala nätverket. Under mötena fick deltagarna skriva ner sina reflektioner och jobba med övningar om personliga situationer och de fick också individuell återkoppling. Varje möte baserades på ett mål och ett kriterium för vad eleven förväntades klara i slutet av kursen. Eleverna fick besvara tio flervalsfrågor om dagens kursinnehåll, och målet ansågs uppfyllt om de svarade rätt på minst åtta av de tio frågorna. Lärarmanualen beskrev kursmål, undervisningsmetoder och sekvenser samt innehöll exempel som kunde användas.

Resultatet visade att praktiskt taget samtliga deltagare uppnådde kursmålen. Dessutom uppvisade försöksgruppen betydligt högre känsla av kontinuitet och beslutsförmåga än kontrollgruppen.

Yrkespaket på Introduktionsprogrammen i gymnasieskolan

Utredningen *Framtidsval* pekar på behovet av förstärkta vägledningsinsatser för bland annat eleverna på introduktionsprogrammen. Enligt Skolverkets preliminära statistik för höstterminen 2019 var 44 300 av totalt 354 200 elever i gymnasieskolan inskrivna på något av de fyra introduktionsprogrammen.

Varje elev på ett introduktionsprogram ska ha en individuell studieplan som ger eleven möjlighet att vara med och bestämma vad utbildningen ska innehålla, vilket stöd som behövs och vad som ska vara målet med utbildningen. Eleverna ska garanteras minst 23 timmars utbildningstid i veckan.

Utbildningarna ska utformas utifrån elevernas behov och lokala förutsättningar vad gäller närheten till både andra utbildningar (inom gymnasieskolan och komvux) och det lokala arbetslivet.

Som en följd av den stora tillströmningen av flyktingar 2015 utvidgades de så kallade yrkespaketen inom regionalt yrkesinriktad vuxenutbildning till att också omfatta introduktionsprogrammen. Yrkespaketen ska bestå av etablerade kurser på gymnasial nivå och de ska leda till anställningsbarhet enligt de kriterier som de olika branscherna definierar. Paketen ska också vara innehållsmässigt likvärdiga oavsett var i landet de erbjuds. De ska dessutom vara påbyggnadsbara och utgöra en grund för fördjupat lärande och mer avancerade kvalifikationer. Det handlar både om att lägga en grund för anställning och för fortsatta studier.

Om intentionerna att införa yrkespaket ska förverkligas ställs stora krav på vägledningsarbetet. Arbetslivs-kontakterna måste utvecklas, yrkeskurser måste göras tillgängliga på fler skolor och det arbetsplatsförlagda lärandet kvalitetssäkras. En stötesten är just kontakterna med arbetslivet.

En studie av Jonas Olofsson och Martin Kvist, som presenterades hösten 2019, talar för att arbetslivets företrädare inte ser mervärdet med yrkespaket för eleverna inom introduktionsprogrammen. Det finns en stark uppslutning bakom idén att nyttja yrkespaketen inom vuxenutbildning för att skapa möjligheter till yrkesväxling för personer som redan har en gymnasieutbildning, men tveksamheten är större när det gäller elever på introduktionsprogrammen.

Sammanfattande kommentarer

I det här kapitlet har vi behandlat vägledningens normkritiska och kompensatoriska uppdrag. Vi har framför allt fokuserat på utgångspunkterna för det kompensatoriska arbetet, men vi har också redovisat några elevgrupper som är mer utsatta. Sett i ett längre tidsperspektiv har vägledningsarbetet omorienterats till mer dynamiska synsätt där individer i högre grad uppfattas som utvecklingsbara och där yrken ses som föränderliga. Det sistnämnda har också inneburit att skolans vägledning ska erbjuda kompetenser som underlättar för elever i olika åldrar och från olika miljöer att möta de återkommande omställningskrav som präglar det moderna samhället, såväl i som utanför arbetslivet. Det innebär också att vägledarna behöver ha ett brett register för att möta elevgrupper med behov som skiljer sig kraftigt åt mellan olika grupper.

LÄSTIPS!

Hooley, T.; Sultana, R. G. & Thomsen, R. (red.) (2018). *Career Guidance for Social Justice: Contesting Neoliberalism*. London: Routledge.

Olofsson, J. & Kvist, M. (2019). *Nya vägar till arbetslivet. Kompetenspolitik för lågutbildade unga och nyanlända*. Stockholm: Arena Idé.

Wikstrand, F. & Lindberg, M. (2016). *Tala om arbetslivet! Ett genusmedvetet och normkritiskt metodmaterial för hela skolan*. Stockholm: Skolverket.

Framtiden väntar inte

Denna kunskapsöversikt inleddes med en klassisk fråga som många fått och får höra: "Vad ska du bli när du blir stor?" Nu hoppas vi att du som läsare känner dig bättre förberedd att möta ungdomar och vuxna som reflekterar över sin framtid i utbildning och arbetsliv.

Dock kvarstår några viktiga frågor. Hur ska förutsättningarna förbättras för vägledningen? Hur ska fler på skolorna involveras i vägledningsarbetet och hur ska vägledningsfrågorna komma in i undervisningen på ett fruktbart sätt?

Vi har lyft fram några exempel där vägledningen blivit en viktig del i skolans verksamhet genom tydlig styrning och engagerade lärare. Vi har också pekat på vikten av en uthållig verksamhet. I den senaste offentliga utredningen om vägledningsfrågor, Framtidsval – karriärvägledning för individ och samhälle, föreslås bland annat ett nytt timreglerat kunskapsområde i grundskolan. Kommer förslaget att kunna förverkligas? De uppföljningar som har gjorts talar samstämmigt för betydelsen av att utveckla vägledningen som hela skolans ansvar, men de pekar samtidigt på några avgörande hinder som måste överbryggas.

Att se framtiden i skolan ger motivation

Vi har uppehållit oss mycket vid att styrningen behöver stärkas, där huvudmän och enskilda skolenheter formulerar uppföljningsbara mål för vägledningen. Vi kan se hur vägledningsfrågorna stärks när rektor tar ansvar för att leda och fördela arbetet med vägledningsfrågor. Där engagemanget är lågt kan det ofta kopplas till att kunskaperna om vägledning och dess möjligheter är begränsad.

På många håll finns fortfarande en föreställning om att vägledningsfrågorna är vägledarens ansvar. Samtidigt framträder en delvis annan bild, bland annat i Skolverkets uppföljning av genomförda insatser för att stärka vägledningsfrågorna.

När de som styr och leder verksamheten får syn på vilka förväntningar och krav de kan ställa på studie- och yrkesvägledningen skapas också bättre förutsättningar för genomslag i verksamheterna. Vägledningen blir då en del av det systematiska kvalitetetsarbetet och vissa upplever att elever når en högre grad av motivation när eleverna ser att framtiden kan kopplas till skolans ämnen.

Men det är också en fråga om likvärdighet, där de elever som går i skolor där dessa frågor inte prioriteras därför inte får den vägledning de har rätt till. För att säkra och möjliggöra allas tillgång till vägledning förutsätts också tydligare styrdokument, vilket också påtalas inte minst från rektorer i flera utredningar och uppföljningar.

Både förmågor, kunskaper och normkritiskt förhållningssätt

Vi har också betonat att vägledningen i skolan har en mångdimensionell karaktär. Med det menar vi inte bara att vägledningen omfattar olika verktyg utan också att den ska tillgodose elevers skiftande behov och drömmar, vilket inte alltid är lätta att förena med arbetslivets behov och krav på kompetens.

Ett tema som vi har återkommit till i flera kapitel handlar om spänningsmomentet mellan en vägledning som tar sikte på elevers förutsättningar och intressen och en vägledning som syftar till att matcha individers utbildnings- och yrkesval mot arbetsmarknadens behov. I styrdokumentet framkommer att vägledningen ska bistå elever och vuxna att göra väl underbyggda val och att individuell och generell vägledning ska förmedla den valkompetens som gör det möjligt för elever att under olika skeden av livet besluta om framtida utbildnings- och yrkesvägar. Men väl underbyggda val förutsätter inte bara insikter om egna intressen och fallenheter utan också kunskaper om förutsättningarna på arbetsmarknaden, det vill säga en förståelse för hur framtida arbets- och försörjningsvillkor kan påverkas av de val som görs i dag. Vägledning kan överbrygga den potentiella intressekonflikten mellan individers önskemål och framtidsdrömmar å ena sidan och kompetensbehoven på arbetsmarknaden å den andra.

I det här sammanhanget handlar det inte bara om att utveckla elevers förmågor och kunskaper i anslutning till valkompetensen – det vill säga en psykologisk, känslomässig och intellektuell beredskap för val- och omställningssituationer – utan också om att träna dem i norm-

kritiskt förhållningssätt. Erfarenheterna visar att val och väljande bland elever i alltför hög grad präglas av etablerade föreställningar om det "självklara" eller "normala" valet av utbildning och yrke. I praktiken betyder detta att val ofta styrs av könstillhörighet, socioekonomisk och kulturell bakgrund.

I förlängningen bidrar det inte bara till att enskilda elever kan frigöra sig från stereotypa föreställningar kopplat till utbildning och arbete, utan också till att förutsättningarna för matchningen mellan kompetensförsörjningen och arbetskraftsefterfrågan förbättras. Här har vägledning en viktig funktion dels genom att den bidrar till att elever ser utanför en snäv handlingshorisont, dels genom att den stöder elever att komma vidare i svåra situationer.

Därför räcker det inte med ett normmedvetet vägledningsarbete. Vägledningen behöver också omfatta en kompensatorisk dimension och ta sikte på människor med särskilt ogynnsamma förutsättningar. I kunskapsöversikten har vi betonat att det kompensatoriska uppdraget har framhållits som allt viktigare över tid, framför allt mot bakgrund av förändringar som har bidragit till ökade socioekonomiska och sociogeografiska klyftor.

Svaga utbildningsresultat i grundskolan och gymnasieskolan får betydande negativa konsekvenser för människors möjligheter att få varaktiga jobb med goda inkomstmöjligheter. Utrikes födda och människor med funktionsnedsättningar möter generellt sett större etableringshinder än andra grupper. Ökade utbildningskrav, en mer tudelad arbetsmarknad och ökade migrationsströmmar har ökat behoven av kompensatorisk vägledning.

Vägledning ingen engångsinsats

Även när det gäller det kompensatoriska vägledningsuppdraget kan vi konstatera att syftet är att infria flera mål: dels att vidga handlingsmöjligheterna och förbättra etableringsmöjligheterna för individer med ogynnsamma förutsättningar, dels att bidra till en effektivare matchning på arbetsmarknaden och samverka kring utsatta elevgrupper.

Förhållandena på dagens arbetsmarknad är paradoxala i flera avseenden. Samtidigt som personer med kort utbildning och många nyanlända eller elever med någon form av begränsad förmåga har svårt att klara övergången från skola till arbetsliv är behoven på arbetsmarknaden mycket stora. Arbetsgivare signalerar betydande rekryteringssvårigheter på stora delar av arbetsmarknaden, och rekryteringsbehoven kommer att vara fortsatt stora under decennier framöver, bland annat i spåren av förändringar i befolkningens ålderssammansättning. Vägledningen fyller i det perspektivet en viktig roll för att skapa bryggor till arbetslivet för både unga och äldre som behöver stöd och kompletterande utbildning för inkludering i arbetslivet.

Vi har också betonat att vägledningen inte ska ses som en parentetisk insats för unga och vuxna mellan olika skolformer eller som en engångsinsats i övergången från utbildning till arbetsliv. Dagens samhälle och arbetsliv ställer människor inför återkommande omställningssituationer. Yrkesvalet i yngre år kan inte ses som ett slutgiltigt val. Många kan behöva yrkesväxla flera gånger under sitt arbetsliv. Detta betyder i praktiken att behovet av vägledning, liksom av lärande, är livslångt.

För att kunna hantera snabba förändringar i bransch- och yrkesstrukturer, liksom för att möta föränderliga krav på kunskaper och färdigheter inom ett enskilt yrke, måste människor ha tillgång till ett vägledningsstöd och ges möjligheter till både formellt och informellt lärande. Trygghet i omställning betyder inte bara tillgång till olika sociala inkomstförsäkringar utan omställningstrygghet vilar i allt högre grad på individers valkompetens och möjligheter till kontinuerligt lärande.

Betydelsen av ett lärandeperspektiv i vägledning

Inom skolan har den generella vägledningen, det vill säga det arbete som lärare bedriver inom ramen för sin ordinarie undervisning och i samverkan med vägledare, avgörande betydelse för att erbjuda elever rikare kunskaper och färdigheter i anslutning till framtida utbildnings- och yrkesval. Den generella vägledningen är därmed oerhört viktig för att utveckla elevers valkompetens, för att skapa förutsättningar för normkritiskt tänkande och som en del av kompensatoriska vägledningsinsatser.

Vi har kunnat konstatera att ambitionen att utveckla en generell vägledning går flera decennier tillbaka i tiden. Det handlar alltså inte om någon ny företeelse. Samtidigt är det uppenbart att det har varit svårt att förverkliga dessa intentioner.

Många utmaningar och stora vinster

Avslutningsvis talar erfarenheterna för att utmaningarna är många. Men samtidigt är de potentiella vinsterna av en fungerande vägledning mycket stora, både för enskilda

elever och vuxna och för samhället i stort. Bedömningarna talar för att människor även framöver kommer att ställas inför återkommande och krävande val kopplade till utbildning och arbetsliv. Det finns därmed all anledning att fortsätta sträva efter en starkare förankrad vägledning – en vägledning som i verklig mening kan bli hela skolans ansvar.

Vi hoppas att du som läst denna översikt fått både kunskap och motivation för att utveckla studie- och yrkesvägledningen. Det handlar både om individernas och om samhällets framtid!

Referenser

- Andreassen, I. (2011). "Den realiserade läroplanen – elevernas erfarenheter", i Hovdenak, S. & Wilhelmsen, B. U. (red.) *Utdanningsvalg som skoleutvikling*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Arulmani, G.; Bakshi, A. J.; Leong, F. T. L. & Watts, A. (red.) (2014). *Handbook of Career Development. International Perspectives*. London: Springer.
- Boelskifte Skovhus, R. (2017). *Vejledning – val og læring*. Aarhus: VIA University College.
- Bourdieu, P. (1986). "The forms of capital", i Richardson, J.G. (red.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood.
- Børne- og Undervisningsministeriet (2019). *Uddannelse og job i udskolningen*.
- Cedefop (2008). *From Policy to Practice. A Systematic Change to Lifelong Guidance in Europe*. Luxembourg: Cedefop Panorama Series, 149.
- Christensen, G. & Søgaard Larsen, M. (2011). *Evidence on Guidance and Counseling*. Copenhagen: Danish Clearinghouse for Education.

Cohen-Scali, V.; Rossier, J.& Nota, L. (red.) (2018). *New Perspectives on Career Counseling and Guidance in Europe. Building Careers in Changing and Diverse Societies*. Cham: Springer.

Council of the European Union (2008). *Draft resolution of the Council and of the representatives of the governments of the member states, meeting within the Council on better integrating lifelong guidance into lifelong learning strategies – adoption*. Report, document number 15030/08.

Department for Education (2017). *Careers strategy: making the most of everyone's skills and talents*.

Dresch, J., & Lovén, A. (2010). "Vägen efter grundskolan", i Lundahl L. (red.) *Att bana vägen mot framtiden*. Lund: Studentlitteratur.

ELGPN (2015). *Guidelines for Policies and Systems Development for Lifelong Guidance: A Reference Framework for the EU and for the Commission*. Jyväskylä: ELGPN.

ELGPN (2015). *Lifelong Guidance Policy Development: A European Resource Kit*. Jyväskylä: ELGPN.

Ellström, P-E. (2010). "Forskning om kompetensutveckling i företag och organisationer", i Kock, H. (red.), *Arbetsplatslärande – att leda och organisera kompetens-utveckling*. Lund: Studentlitteratur.

European Commission (2015). *Skills Governance in the EU Member States. Synthesis Report for the EEPO*. Bryssel: European Commission.

- Ferrari, L. Nota, L. & Soresi, S. (2012). "Evaluation of an intervention to foster time perspective and career decidedness in a group of Italian adolescents", i *The Career Dev. Quarterly*, 60(1), 82–96.
- Gottfredson, L. (2005). "Applying Gottfredson's Theory of Circumscription and Compromise in Career Guidance and Counseling", i Brown, S. D. & Lent, R.W. (red.). *Career Development and Counseling. Putting Theory and Research to Work*. Hoboken: John Wiley & Sons, Inc.
- Granath, C. (2018). *Studie- och yrkesvägledning – hela skolans ansvar. Metodhandbok med undervisnings-exempel*. Stockholm: Sanoma utbildning.
- Guilbert, L.; Bernaud, J.-L.; Gouvernet, B. & Rosier, J. (2016). "Employability: review and research prospects", i *International Journal of Vocational Guidance*, vol. 16(1).
- Hammargren, L. (2018). *Studie- och yrkesvägledningen i grundskolan och gymnasieskolan – en uppföljning. Rapport från riksdagen (2017/18: RFR24)*. Stockholm: Riksdagstryckeriet.
- Hertzberg, F. (2015). "Vägledning, inkludering och exkludering", i Lovén, A. (red.) (2015). *Karriärvägledning. En forskningsöversikt*. Lund: Studentlitteratur.
- Hodkinson, P. & Sparkes, A.C. (1997). "Careership: a sociological theory of career decision making", i *British Journal of Sociology of Education*, vol. 18(1).

- Hooley, T. & Sultana, R. G. (2016). "Career Guidance for Social Justice", i *Journal of the National Institute for Career Education and Counselling*, nr 36.
- Hooley, T. (2014). *The Evidence Base on Lifelong Guidance: A Guide to Key Findings for Effective Policy and Practice*. Jyväskylä: ELGPN.
- Hooley, T. Sultana, R. G. & Thomsen, R. (red.) (2018). *Career Guidance for Social Justice: Contesting Neoliberalism*. London: Routledge.
- Hooley, T.; Watts, A.; Sultana, R. G. & Neary, S. (2013). "The 'Blueprint' framework for career management skills: A Critical exploration", i *British Journal of Guidance and Counselling*, vol. 41(2).
- Hughes, D.; Mann, A.; Barnes, S-A.; Baldauf, B. & McKeown, R. (2016). *Careers education: International literature review*. Education Endowment Foundation.
- Kettunen, J.; Sampson, J. & Vuorinen, R. (2011). The perceived role of Technology in Career Guidance among practitioners who are experienced Internet users. *Australian Journal of Career Development* Volume 20, Number 3.
- Law, B. & Watts, A. (1977). *Schools, careers, and community: A study of some approaches to careers education in schools*. London: CIO Pub. for the General Synod Board of Education.
- LBK nr 779 af 19/06/2017. *Bekendtgørelse om introduktionskurser og brobygning til ungdomsuddannelser*.

- Lovén, A. (1990). Arbetsvägledning i närbild: en kartläggning och analys av den enskilda vägledningens förutsättningar, villkor och innehåll. Stockholm: Arbetsmarknadsstyrelsen.
- Lovén, A. (2000). *Kvalet inför valet. Om elevers förväntningar och möten med vägledare i grundskolan*. Malmö: Institutionen för pedagogik, Lärarhögskolan.
- Lovén, A. (red.) (2015). *Karriärvägledning. En forskningsöversikt*. Lund: Studentlitteratur.
- Lovén, A. (2015). "Ungdomar med osäker framtid", i *Karriärvägledning. En forskningsöversikt*. Lund: Studentlitteratur.
- Lundahl, L. (red.) (2010). *Att bana vägen mot framtiden. Karriärval och vägledning i individuellt och politiskt perspektiv*. Lund: Studentlitteratur.
- Lundahl, L.; Lindblad, M.; Lovén, A.; Mårald, G. & Svedberg, G. (2017). *No particular way to go*. Journal of Education and Work, 30(1), 39–52.
- Lundahl, L.; Lovén, A.; Holm, A-S.; Lindblad, M. & Rolfsman, E. (2020). *Framtiden i sikte. Skolans stöd för ungas karriärlärande*. Lund: Studentlitteratur.
- Lundvall, B-Å.; Rasmussen, P. & Lorenz, E.(2008). "Education in the Learning Economy: a European Perspective", i *Policy Futures in Education*, vol. 6(6).
- Lycksele kommun, (2014). *Verksamhetsplan. Studie- och yrkesvägledning. För elever i grundskola, grundskola, gymnasieskola, gymnasiesärskola och komvux*.

- McInerney, P. (2009). "Toward a Critical Pedagogy of Engagement for Alienated Youth: Insights from Freire and School-based Research", i *Critical Studies in Education*, vol. 50(1).
- Migrationsöverenskommelsen 2015. *Insatser med anledning av flyktingkrisen*.
- Morel, N.; Bruno, P. & Palme, J.(red.) (2012). *Towards a Social Investment Welfare State? Ideas, Policies and Changes*. Bristol: Policy Press.
- NICE, (2012). *NICE Handbook for the Academic Training of Career Guidance and Counselling Professionals*. Heidelberg: Institute of Educational Science, Heidelberg University.
- OECD (2004). *Career Guidance. A Handbook for Policy Makers*. Luxemburg: OECD, The European Commission.
- OECD (2012). *Better skills, better jobs, better lives: A strategic approach to skills policies*.
- Olofsson, J.; Lovén, A. & Deliér, E. (2017). *Styrning och organisation av den breda studie- och yrkesvägledningen: En bakgrund och tre fallstudier*. Stockholm: Skolverket.
- Olofsson, J. & Kvist, M. (2019). *Nya vägar till arbetslivet. Kompetenspolitik för lågutbildade unga och nyanlända*. Stockholm: Arena Idé.
- Olofsson, J. & Wikström F. (red.) (2018). *Unga inför arbetslivet. Om utanförskap, lärande och delaktighet*. Lund: Studentlitteratur.

- Olofsson, J. (2017). *Informellt lärande in arbetslivet – betydelse, utmaningar och möjligheter*. Stockholm: Arena Idé.
- Parson, F. (2014). *Choosing a Vocation (1909)*. Whitefish: Literary Licensing, LLC.
- Pohl, A.& Walther, A. (2007).” Activating the disadvantaged. Variations in addressing youth transitions across Europe”, i *International Journal of Lifelong Education*, vol. 26(5).
- Prop. 2017/18:183 *En gymnasieutbildning för alla*.
Regeringsbeslut 2017-04-20. *Uppdrag om sammanhållna yrkesutbildningar i gymnasieskolan*.
Utbildningsdepartementet.
- Roberts, K. (2009). Opportunity structures then and now. *Journal of Education and Work*, 22(5), 355–368.
- Schön, L. (2007). *En modern svensk ekonomisk historia. Tillväxt och omvandling under två sekel*. Stockholm: SNS Förlag.
- SFS 2010:800. *Skollag*. Stockholm: Utbildningsdepartementet.
- Skolinspektionen (2013). *Studie- och yrkesvägledningen i grundskolan*. Kvalitetsgranskning. Rapport 2013:5. Stockholm: Skolinspektionen.
- Skolinspektionen (2019). *Studie- och yrkesvägledning i undervisningen på yrkesprogram i gymnasieskolan*. Tematisk kvalitetsgranskning. Stockholm: Skolinspektionen.

- Skolverket (1994). *Läroplan för de frivilliga skolorna (Lpf 94). Gymnasieskolan, gymnasiesärskolan, den kommunala vuxenutbildningen, statens skola för vuxna och vuxenutbildningen för utvecklingsstörda*. Stockholm: Fritzes.
- Skolverket (1994). *Läroplan för det obligatoriska skolväsendet, förskoleklassen och fritidshemmet (Lpo 94)*. Stockholm: Fritzes.
- Skolverket (2011). *Läroplan för grundsärskolan (Lsär 11)*. Skolverket (2011). *Läroplan för gymnasieskolan (Gy 11)*.
- Skolverket (2013). *Skolverkets allmänna råd med kommentarer. Arbete med studie- och yrkesvägledning*. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (2017). *Studie- och yrkesvägledning som hela skolans ansvar. Exempel från grundskolor, grundsärskolor, gymnasieskolor och vuxenutbildning*. Stockholm: Skolverket
- Skolverket (2017). *Läroplan för vuxenutbildningen (Lvux 12)*. Reviderad 2017. Stockholm: Elanders Sverige AB.
- Skolverket (2018). *Studie- och yrkesvägledning inom vuxenutbildningen. Fem inspirationsexempel*. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (2018). *Uppföljning av gymnasieskolan 2018*.
- Skolverket (2019). *Elevens tid på apl. Planera, genomföra, följa upp*.

- Skolverket (2019). *Läroplan för grundskolan samt för förskoleklassen och fritidshemmet (Lgr 11)*. Reviderad 2019. Stockholm: Norstedts Juridik kundservice.
- Skolverket (2019). *Slutredovisning av uppdrag att genomföra fortbildningsinsatser för att förbättra kvaliteten inom studie- och yrkesvägledningen*. Dnr 7.5.2–2019:219.
- Skolöverstyrelsen (1962). *Läroplan för grundskolan (Lgr 62)*. Stockholm: Emil Kihlströms tryckeri.
- SOU 2008:69. *Välja fritt och välja rätt – Drivkrafter för rationella utbildningsval*. Bilaga 8 till Långtidsutredningen 2008. Stockholm: Fritzes.
- SOU 2015:97. *Välja yrke*. Slutbetänkande av Yrkesprogramutredningen. Stockholm: Elanders AB.
- SOU 2018:71. *En andra och en annan chans – ett komvux i tiden*. Slutbetänkande av Komvuxutredningen. Stockholm: Elanders Sverige AB.
- SOU 2019:4. *Framtidsval – karriärvägledning för individ och samhälle*. Betänkande av utredningen om en utvecklad studie- och yrkesvägledning. Stockholm: Elanders Sverige AB.
- Stenberg, Anders (2016). *Att välja utbildning. Betydelse för individ och samhälle*. Stockholm: SNS Förlag.
- Stenungsunds kommun (2017). *Studie- och yrkesvägledning – hela skolans ansvar. En kommunal handlingsplan för studie- och yrkesvägledning i det vida perspektivet*.

- Sundelin, Å. (2015). *Att skapa framtid – en analys av interaktionen i studie- och yrkesvägledande samtal med unga i migration*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Sultana, R. G. (2011). "Learning career management skills in Europe: A critical review", i *Journal of Education and work*, vol. 25(2).
- Super, D. (1974). *The psychology of Careers*. New York: Harper & Brothers.
- Svenskt Näringsliv (2019). *Styrning och ledning – avgörande för framgångsrik studie- och yrkesvägledning i skolan*. Stockholm: Svenskt Näringsliv.
- Sveriges Elevkårer & Lärarnas Riksförbund (2015). *Från avhopp till examen. Så vill skolan utveckla skolan*.
- Sveriges Kommuner och Landsting (2013). *Framtidsval och arbetsliv. Exempel från kommuners studie- och yrkesvägledning*. Stockholm: SKL.
- Söderberg, E. (2014). *Grynnor och farleder i karriärvalsprocessen: Unga med rörelsehinder och deras handlingsutrymme*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Thomsen, R. (2014). *Ett nordiskt perspektiv på karriärkompetens och vägledning. Karriärkompetens och karriärlärande*. Oslo: Nordiskt nätverk för vuxnas lärande (NVL).
- Tyler, L. (1969). *The Work of the Counselor*. New York: Appleton-Century-Crofts.

- Utbildningsradion (2018). *Timråskolor medverkar i UR:s Lärlabbet*.
- UU Danmark (2018). *Ungdommens Uddannelsesvejledning*.
- Varbergs kommun (2019). *Modern arbetslivsorientering*.
- Västerås stad. (2019). *Nybyggeskolan. Grundsärskola. Yrkesvägledning*. Walker, Alan & van der Maesen, L. (red.) (2012). *Social Quality. From Theory to Indicators*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Wikstrand, F. & Lindberg, M. (2016). *Tala om arbetslivet! Ett genusmedvetet och normkritiskt metodmaterial för hela skolan*. Stockholm: Skolverket.
- Östersunds kommun (2019). *Riktlinjer för studie- och yrkesvägledning i Östersunds kommun*.

Utbildningen i den svenska skolan ska vila på vetenskaplig grund och beprövad erfarenhet. Men vad betyder det och hur kan man göra? Hur kan lärare och vägledare samarbeta för att stärka kunskaper om arbetslivet och hur kan vägledningsfrågorna utvecklas och integreras i undervisningen och vara ett stöd för eleverna att göra framtida val?

Syftet med *Att välja framtid – skolans stöd genom vägledning och lärande* är att inspirera till diskussion och egen fördjupning om hur en stärkt och utvecklad studie- och yrkesvägledning kan främjas och gestaltas, samt hur alla som arbetar i skolan kan verka för att stödja denna process.

Skolverket

www.skolverket.se